

Masterproef aangeboden
tot het verkrijgen van het
diploma Master of Arts in
het **tolken**

Vergelijkende studie van

**het *Woordenboek Nederlands – Vlaamse
Gebarentaal / Vlaamse Gebarentaal –
Nederlands***

en

**het *Kamusi ya Lugha ya Alama ya Viziwi
wa Rumonge Kigoma, Tanzania –
Rumonge Sign language dictionary of
Kigoma, Tanzania***

Door: Ellen HEYMANS
Promotor: Prof. Dr. Myriam VERMEERBERGEN
ACADEMIEJAAR 2016-2017

DANKWOORD

Met stip bovenaan wil ik volgende twee personen van harte bedanken:

- Mijn lief Jan voor zijn onvoorwaardelijke steun tijdens dit schrijfproces.
- Mijn promotor Prof. Dr. Myriam Vermeerbergen voor het vele geduld in de afgelopen jaren en de begeleiding tijdens deze studie.

Voorts werd dit eindwerk mogelijk gemaakt dankzij de steun van mijn beste vriend Wim, Tante Linda & Nonkel Jo en mijn schoonouders Maman Jetty & André.

Vervolgens wil ik iedereen die meewerkte aan het totstandkomen van het 'Rumonge-woordenboek' nogmaals bedanken voor deze unieke kans en het mooie resultaat – inclusief Malenga, die blijkbaar (onterecht) niet vermeld stond in het uitgebreide dankwoord van het *kamusi*.

Tot slot dank aan Kristof De Weerdt, Prof. Dr. Mieke Van Herreweghe, Imani Chongela en Clay Kafunda om tijd vrij te maken voor een aantal vragen.

Vergelijkende studie van het *Woordenboek Nederlands – Vlaamse Gebarentaal / Vlaamse Gebarentaal – Nederlands* en het *Kamusi ya Lugha ya Alama ya Viziwi wa Rumonge Kigoma, Tanzania – Rumonge Sign language dictionary of Kigoma, Tanzania*

DANKWOORD.....	2
ABSTRACT.....	7
1. Inleiding.....	8
2. Een korte inleiding in gebarentalen.....	9
3. Redenen voor het samenstellen van een woordenboek.....	10
4. Historisch overzicht.....	11
4.1. Frankrijk.....	11
4.2. Italië.....	13
4.3. Polen.....	15
4.4. Denemarken.....	16
5. Recente gebarentaalwoordenboeken.....	18
5.1. Noord- en West-Europa.....	18
5.2. Sub-Sahara Afrika.....	19
6. Uitdagingen bij het samenstellen van gebarentaalwoordenboeken.....	20
6.1. Gebrek aan informatie.....	20
6.2. Sociolinguïstische variatie.....	20
6.3. Data verzamelen.....	21
6.4. Bevroren vs. productief lexicon.....	22
6.5. Gebaren neerschrijven.....	23
6.6. Gebaren weergeven.....	24
6.7. Lemmatiseren.....	28
6.8. Lemma's ordenen.....	28
7. Uitdagingen gerelateerd aan Sub-Sahara Afrika.....	32
7.1. Gesproken talen zonder schrift.....	32
7.2. Meertaligheid.....	32
7.3. Technologie.....	33
7.4. Dovenscholen en de bijhorende invloed van 'blanke' gebarentalen.....	33
8. Vlaanderen.....	35
8.1. De Vlaamse Gebarentaal.....	35
8.2. Eerdere lexicografische projecten.....	35
9. Tanzania.....	38
9.1. De Tanzaniaanse gebarentaal.....	38
9.2. De <i>Rumonge Deaf Cooperative</i>	39

9.3. Eerdere lexicografische projecten.....	41
10. Onderzoeksvraag & methodologie	43
11. Beschrijving van het lexicografische project in Vlaanderen	45
11.1. Redenen voor het lexicografische project	45
11.2. Omkadering van het project	45
11.3. Talen & titel.....	46
11.4. Lexicografisch team.....	46
11.5. Methodologie	46
11.5.1. Een methode kiezen.....	46
11.5.2. Prioriteitenlijsten opstellen.....	46
11.5.3. Informanten.....	47
11.5.4. Invloed van het Nederlands vermijden	48
11.5.5. Data verzamelen.....	48
11.5.6. Data analyseren.....	48
11.5.7. Gebaren selecteren.....	49
11.5.8. Uitdagingen bij het selecteren van de gebaren.....	50
11.5.9. Geselecteerde gebaren op juistheid controleren en weergeven.....	52
11.5.10. Aantal lemma's (en aantal gebaren).....	53
11.5.11. Hiaten in het lexicon	53
11.6. Overkoepelende structuur.....	53
11.7. Macrostructuur.....	54
11.8. Microstructuur	55
11.8.1. Gebaren weergeven.....	55
11.8.2. Glossen weergeven.....	56
11.8.3. Bijkomende informatie.....	56
11.9. Zoekmogelijkheden.....	56
11.9.1. Zoeken volgens het Nederlands.....	56
11.9.2. Zoeken volgens de Vlaame Gebarentaal.....	57
11.10. Uitdagingen tijdens het project.....	60
11.10.1. Een moderator aanduiden.....	60
11.10.2. Beschikbaarheid van informanten.....	60
11.10.3. Beperkte (Dove) bezetting in het lexicografische team	60
11.10.4. Beperkt budget.....	60
11.10.5. Methodologie	60
11.11. Raadplegen van het woordenboek	61
11.12. Onthaal binnen de (doven)gemeenschap	61

11.13. Hiatenproject	61
12. Beschrijving van het lexicografische project in Kigoma	63
12.1. Redenen voor het lexicografische project	63
12.2. Omkadering van het project	63
12.3. Talen & titel	64
12.4. Lexicografisch team	64
12.5. Methodologie	64
12.5.1. Een methode kiezen	64
12.5.2. Prioriteitenlijsten opstellen	65
12.5.3. Informanten	66
12.5.4. Invloed van de Vlaamse Gebarentaal vermijden	66
12.5.5. Data verzamelen	68
12.5.6. Data analyseren	69
12.5.7. Gebaren selecteren	69
12.5.8. Uitdagingen bij het selecteren van de gebaren	70
12.5.9. Geselecteerde gebaren op juistheid controleren en weergeven	71
12.5.10. Aantal lemma's (en aantal gebaren)	71
12.5.11. Hiaten in het lexicon	71
12.6. Overkoepelende structuur	72
12.6.1. Megastructuur	72
12.6.2. Pagina-indeling	73
12.7. Macrostructuur	75
12.8. Microstructuur	75
12.8.1. Gebaren weergeven	75
12.8.2. Glossen weergeven	77
12.8.3. Bijkomende informatie	77
12.9. Zoekmogelijkheden	77
12.10. Uitdagingen tijdens het project	80
12.10.1. Lage scholingsgraad	80
12.10.2. Armoede, corruptie en wantrouwen in Tanzania	80
12.10.3. Situationele factoren	81
12.11. Raadplegen van het woordenboek	81
12.12. Onthaal binnen de (doven)gemeenschap	82
13. Vergelijkende studie tussen het lexicografische project voor de Vlaamse Gebarentaal (1999-2004) en het lexicografische project voor de Rumongegebarentaal (2015-2016)	84
13.1. Redenen voor het lexicografische project	84

13.2. Omkadering van het project.....	84
13.3. Talen & titel.....	84
13.4. Het lexicografische team.....	85
13.5. Methodologie	85
13.6. Overkoepelende structuur.....	86
13.7. Macrostructuur.....	86
13.8. Microstructuur	86
13.9. Zoekmogelijkheden.....	87
13.10. Uitdagingen tijdens het project.....	87
13.11. Raadplegen van het woordenboek	87
13.12. Onthaal binnen de (doven)gemeenschap	87
14. Conclusie & vooruitblik.....	89
REFERENTIES: GEBARENTAALWOORDENBOEKEN.....	91
REFERENTIES: ALGEMENE LITERATUUR.....	92
REFERENTIES: PERSOONLIJKE COMMUNICATIE	97
BIJLAGEN	98
BIJLAGE 1: KRISTOF DE WEERDT (8 juni 2017)	99
BIJLAGE 2: PROF. DR. MIEKE VAN HERREWEGHE (17 augustus 2017)	105
BIJLAGE 3: IMANI CHONGELA & CLAY KAFUNDA (6 juli 2017).....	107
BIJLAGE 4: LIJST VAN DOVENSCHOLEN IN TANZANIA (Lee 2012: 177)	114
BIJLAGE 5: MWALIMU RICHARD JACKSON (22 juni 2017).....	115

ABSTRACT

For English version, see below.

In dit werk werd een vergelijkende studie gedaan tussen het lexicografische project voor de Vlaamse Gebarentaal in Vlaanderen (1999-2004) en het lexicografische project voor de “Rumongegebarentaal” in Kigoma, Tanzania (2015-2016) en hun resulterende woordenboeken. Dit is tevens de eerste maal dat de expertise, verworven tijdens het lexicografische project in Kigoma, wordt gerapporteerd. In deze studie werd nagegaan in welke mate het project in Vlaanderen en Kigoma gelijkenissen en verschillen vertonen en aan welke redenen deze toe te schrijven zijn. Dit werd onderzocht door verschillende aspecten van de projecten en woordenboeken met elkaar te vergelijken. De vergelijking toont aan dat, ondanks het verschil in regio, cultuur en tijdsgeslacht, meerdere parallellen getrokken kunnen worden tussen beide projecten. Deze vaststelling leert dat de Kigoomse lexicografische werkgroep zich voor de toekomstige lexicografie kan laten inspireren door Vlaamse (en mogelijk andere) lexicografische projecten voor gebarentalen, dit op voorwaarde dat de culturele context, de beoogde doelgroep en de vooropgestelde doelstelling nooit uit het oog worden verloren, aangezien deze steeds in grote mate het verloop en resultaat van een lexicografisch project bepalen.

A comparative study was done between the lexicographic project for the Flemish Sign Language in Flanders (1999-2004) and the lexicographic project for the “Rumonge sign language” in Kigoma, Tanzania (2015-2016) and their resulting dictionaries. This is also the first publication of the expertise gained during the lexicographic project in Kigoma. We have studied the differences and similarities between the projects of Flanders and Kigoma, and the reasons for these. This was studied by comparing several aspects of both projects and their dictionaries. The comparison shows that, despite differences in region, culture and time period, several parallels can be found between these projects. This suggests that the Kigoman lexicographic team can learn from the Flemish (and possibly other) sign language lexicography projects, as long as the cultural context, target audience and envisioned goal are always kept in mind, since these will largely determine the lexicographic project and its result.

1. Inleiding

In deze verhandeling wordt een vergelijkende studie gedaan tussen het *Woordenboek Nederlands – Vlaamse Gebarentaal / Vlaamse Gebarentaal – Nederlands* en het *Kamusi ya Lugha ya Alama ya Viziwi wa Rumonge Kigoma, Tanzania – Rumonge Sign language dictionary of Kigoma, Tanzania*. Hoewel de projecten plaatsvonden in een geografisch verschillende context en een andere tijdsgeest, hebben beide een eerste aanzet willen geven tot het codificeren van een gebarentaal. Deze studie gaat op zoek naar de voornaamste gelijkenissen en verschillen tussen voorgenoemde lexicografische projecten en hun resulterende woordenboek. Naast de lexicografische vergelijking wordt specifiek aandacht geschonken aan de mate waarin culturele en regionale uitdagingen een dergelijk project kunnen beïnvloeden. Bovendien werd tijdens het samenstellen van het *Kamusi ya Lugha ya Alama ya Viziwi wa Rumonge Kigoma, Tanzania – Rumonge Sign language dictionary of Kigoma, Tanzania* expertise verworven waarover nog niet eerder werd gerapporteerd. En hoewel woordenboeken voor Europese gebarentalen steeds vaker in de literatuur worden behandeld, bestaat een grote schaarste in de wetenschappelijke literatuur omtrent gebarentaalwoordenboeken in Sub-Sahara Afrika. (Schmaling 2012)

Het bestaan van een kwaliteitsvol gebarentaalwoordenboek is zeer wenselijk tot zelfs onontbeerlijk voor het uitbouwen van onderwijs aan doven alsook voor het opleiden van gebarentaaltolken, zeker voor diegenen die bij de start van hun opleiding weinig tot geen kennis hebben van de gebarentaal.

Deze verhandeling is als volgt opgebouwd: Deel 2 geeft een korte inleiding in gebarentalen in het algemeen. In deel 3 worden de redenen voor het samenstellen van een woordenboek toegelicht. Deel 4 en 5 geven respectievelijk een historisch overzicht van en een inkijk in recente woordenboeken voor gebarentalen. Deel 6 en deel 7 behandelen respectievelijk de uitdagingen bij het samenstellen van gebarentaalwoordenboeken en de Afrika-gerelateerde uitdagingen. Vervolgens geven deel 8 en 9 een overzicht van de dovengemeenschappen en gebarentalen in respectievelijk Vlaanderen en Tanzania, de contexten waarbinnen de in deze verhandeling onderzochte lexicografische projecten hebben plaatsgevonden. Deel 10 formuleert de onderzoeksvraag en methologie van dit onderzoek. Vervolgens wordt het lexicografische project in Vlaanderen en Kigoma beschreven in respectievelijk deel 11 en 12. Deel 13 vergelijkt beide projecten en tot slot volgt de conclusie en vooruitblik in deel 14.

2. Een korte inleiding in gebarentalen

Gebarentalen zijn visueel-gestuele talen – in tegenstelling tot de oraal-auditieve modaliteit van gesproken talen – die zich ontwikkelen binnen gemeenschappen met een voldoende aantal dove mensen. (Zwitserlood 2010). Voor mensen die niet kunnen horen is het gebruik van een gebarentaal namelijk de meest toegankelijke manier om met elkaar te communiceren. De mate waarin horenden en doven gescheiden leven dan wel met elkaar een gemeenschap vormen, hangt in grote mate af van de cultuur en attitude van de gemeenschap. (Meir et al. 2010)

Lange tijd werd gedacht dat gebarentalen geen echte talen zijn. Sinds de helft van de twintigste eeuw komt linguïstisch onderzoek naar gebarentalen in verschillende landen langzaam op gang (Tervoort 1953 voor Nederlandse Gebarentaal, Stokoe 1960 voor Amerikaanse Gebarentaal). Ondanks het feit dat dit eerste onderzoek aantoonde dat gebarentalen natuurlijke talen zijn met een rijke gebarenschat en complexe grammatica, bleef het scepticisme bestaan tot de jaren tachtig, toen studies keer op keer aantoonde dat gebarentalen vele aspecten deelden met gesproken talen, bijvoorbeeld een fonologische structuur, morfologische complexiteit of een (relatief) vaste zinsstructuur. (Zwitserlood 2010)

Bij de start van onderzoek naar gebarentalen voelden de linguïsten de noodzaak te bewijzen dat gebarentalen evenwaardig zijn aan gesproken talen. (Vermeerbergen 2006) Hierdoor lag de focus van het onderzoek voornamelijk op de gelijkenissen tussen beide. Pas wanneer de positie van gebarentalen als volwaardige talen buiten kijf stond, zijn onderzoekers langzaam aan beginnen focussen op wat gebarentalen nu net zo uniek maken. Deze evolutie is ook terug te vinden in het lexicografisch werk voor gebarentalen: In eerste instantie zijn gebarentaalwoordenboeken vertalende woordenboeken uit de gesproken taal in de gebarentaal en de opstelling van deze werken werd grotendeels overgenomen uit wat reeds gangbaar was voor gesproken talen, bijvoorbeeld lemma's ordenen volgens het alfabet. Sinds kort worden pogingen ondernomen om woordenboeken voor gebarentalen hun eigen unieke karakter te geven.

3. Redenen voor het samenstellen van een woordenboek

Crystal (1997: 108) definieert een woordenboek als een referentiewerk dat woorden uit één of meerdere talen – meestal in alfabetische volgorde – oplijst samen met informatie over spelling, uitspraak, grammatica, betekenis, etymologie en gebruik. Daarnaast hebben woordenboeken ook een sociolinguïstische functie: Door de gebaren in een boek te verzamelen – hierbij is ook de omvang van het boek van belang –, lijkt de taal bijgevolg ‘echt’ te worden. (Schmaling 2012). Het bestaan van een gebarentaalwoordenboek maakt dat (1) de dovengemeenschap beschikt over een middel dat bijdraagt aan het *empoweren* van doven en (2) de status van de gebarentaal verhoogt doordat de taal werd weergegeven in een lexicografisch werk. (Lucas 2003) En hoewel woordenboeken meestal beweren beschrijvend – en niet voorschrijvend – te zijn, worden ze door de gebruikers vaak als een gestandaardiseerd werk met autoriteit aanschouwd. (Schmaling 2012)

Schmaling (2012) lijst de belangrijkste motivaties op om een woordenboek samen te stellen:

- De taal documenteren, wat verschillende doelstellingen dient:
 - meer informatie verkrijgen over de taal;
 - een naslagwerk creëren dat kan dienen voor onderzoek;
 - de taal beschermen en bewaren.
- De taal erkennen en legitimeren en bijgevolg de waarde van de taal bevestigen.
- De taal standaardiseren.

Volgens Johnston (2003) is het standaardiseren van de (gebaren)taal de belangrijkste motivatie. Uit de literatuurstudie in dit werk zal blijken dat het kunnen communiceren met doven vaak de voornaamste motivatie is geweest voor het samenstellen van woordenboeken voor gebarentalen en dat deze werken al werden samengesteld alvorens het eerste onderzoek naar gebarentalen beschikbaar was. Op het Afrikaanse continent is vooral het beschermen en bewaren van de gebarentaal alsook het erkennen en legitimeren de belangrijkste motivatie (Nyst 2010). In Europa – en ook in mindere mate in Afrika – is het standaardiseren van de gebarentaal vaak een voorname drijfveer. Bovendien is het lexicografisch pionierswerk van om het even welke (gebaren)taal steeds – al dan niet gewild – een vorm van standaardiseren. Op het ogenblik dat een deel van de gebarentaal of een gebarentaalvariant gedocumenteerd is, stijgen de gebaren opgenomen in het woordenboek in waarde. Gelijkwaardige synoniemen die niet in het boek voorkomen, kunnen op termijn aan waarde inboeten. (Carmel 1992)

4. Historisch overzicht

In 1965 publiceerden Stokoe, Casterline en Croneberg het *Dictionary of American Sign Language on Linguistic Principles*: het eerste gebarentaalwoordenboek gebaseerd op taalkundig onderzoek. Voor 1965 werden reeds een aantal lexicografische werken voor gebarentalen samengesteld. In Frankrijk (§4.1), Italië (§4.2), Polen (§4.3) en Denemarken (§4.4) zijn dergelijke referentiewerken bewaard gebleven. Meestal gaat het om beknopte woordenlijsten in de gesproken taal die vertaald werden naar de lokale gebarentaal met als doel leerkrachten en ouders bij te staan in hun communicatie met dove kinderen. De gebaren werden veelal weergegeven aan de hand van beschrijvingen en/of tekeningen.

4.1. Frankrijk

L'Abbé Ferrand was vermoedelijk¹ een leerling van l'Abbé de l'Epée (zie verder) en de eerste die een woordenboek samenstelde voor de – wat vandaag genoemd wordt – Oud-Franse Gebarentaal (*Vieille langue des signes française* of VLSF), meer bepaald als doctoraal proefschrift: *Dictionnaire à l'usage des sourds et muets*². Het gaat om een werk met 4087 alfabetisch geordende Franse lemma's. Voor een 500-tal van deze lemma's wordt de uitvoering van het overeenkomstige VLSF-gebaar in het Frans beschreven. Het woordenboek diende als werkmateriaal voor jonge leerkrachten in het dovenonderwijs. De beschrijvingen laten ruimte voor interpretatie over de uitvoering van het gebaar en daar waar geen gebaar gekend was, moet de lezer zich tevreden stellen met een Franse definitie van het lemma – wat verklaart waarom acht keer meer Franse lemma's in het boek voorkomen dan beschrijvingen van VLSF-gebaren. Ferrand voegt wel (zeer) beperkte grammaticale informatie toe – al is dit niet consequent bij alle lemma's het geval.

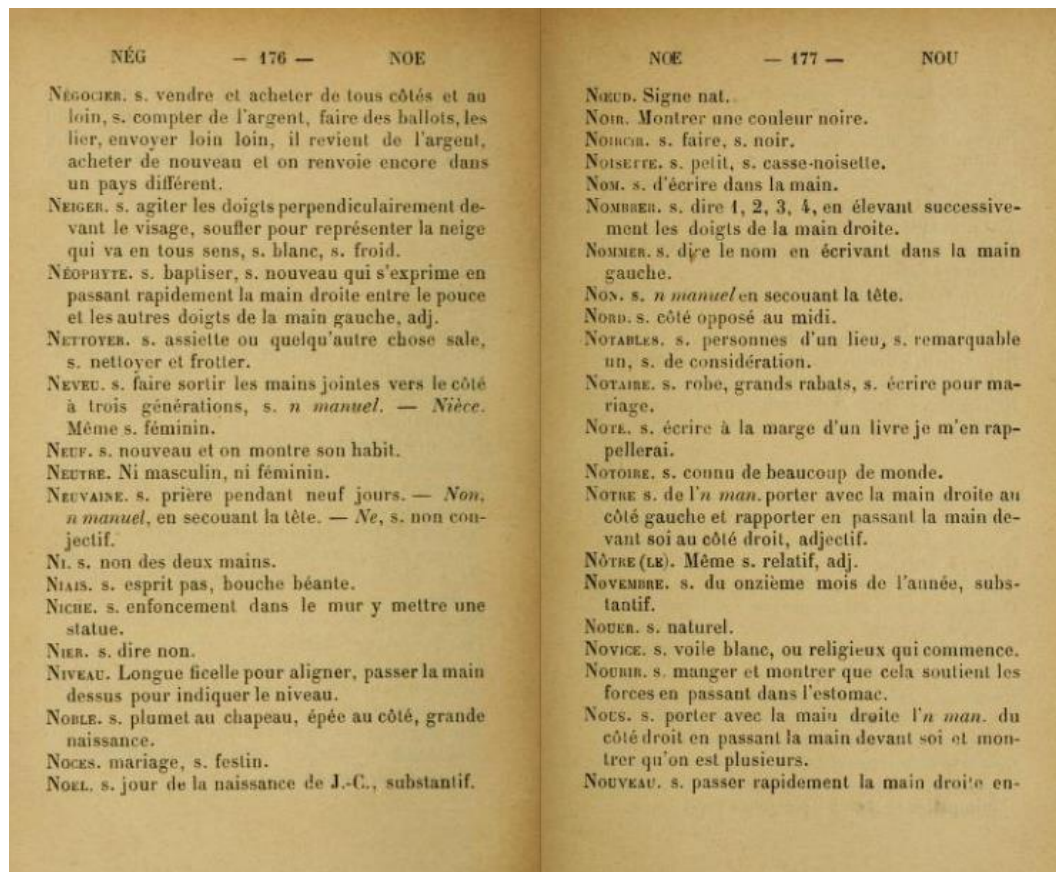
Ferrand stelde zijn woordenboek reeds samen in 1784, maar het werk werd pas meer dan een eeuw later – in 1897 – gepubliceerd door de gepensioneerd arts J. A. A. Rattel, verbonden aan het *Institution des Sourds-Muets*³ in Parijs. In het door hem zelf bijgevoegde voorwoord schrijft Rattel dat hij zich bewust is van het feit dat dove kinderen wel degelijk intelligent (kunnen) zijn, maar dat ze hun intelligentie niet kunnen ontplooien doordat informatie niet in een voor hen toegankelijke taal beschikbaar is. Bovendien – zo stelt Rattel – maken ze op deze manier ook geen deel uit van de religieuze gemeenschap, op dat ogenblik prominenter in het dagelijkse leven aanwezig. Er waren in die tijd initiatieven om 'het lot van doven te verzachten'⁴, maar deze waren afhankelijk van de welwillendheid van een aantal individuen en dus nooit duurzaam van aard: indien het individu wegviel, viel het initiatief weg. Een boek dat de tand des tijds doorstaat, kan hier verandering in brengen. (Rattel 1897). De opzet van Rattel is intussen geslaagd: het originele woordenboek ging in vlammen op tijdens de brand van de bibliotheek in Chartres in 1944, maar één van de kopieën maakt dat we vandaag nog steeds beschikken over het integrale werk. (Bonnal-Vergès 2012)

¹ Bonnal-Vergès (2012: 268) beweert van wel, Rattel (1897: 27-28) beweert van niet.

² Woordenboek voor doven en stommen.

³ Instituut van Doofstommen.

⁴ Rattel in zijn voorwoord van 1897.

Figuur 1: Passage uit *Dictionnaire des Sourds-Muets* (Ferrand (ed. Rattel) 1897: 176-177).

L'Abbé De l'Epée schreef zijn bekende *Signes méthodiques* in 1776, een decennium voor Ferrand. Sommigen klasseren dit werk als een woordenboek. De l'Epée gebruikt echter niet de term *dictionnaire* in zijn titel. Net zoals Ferrand beseftte De l'Epée dat dove leerlingen meer baat hebben bij kennisoverdracht in een toegankelijke visueel-gestuele taal. Steunend op dit idee richtte hij de eerste (en bovendien gratis) dovenschool op in Parijs, leerde hij de gebarentaal en noteerde hij zijn bevindingen op papier. Het *Signes méthodiques* heeft nooit de bedoeling gehad een woordenboek voor de gebarentaal te zijn. De l'Epée stelde het werk op als handboek om dove leerlingen de Franse taal aan te leren. Op die manier hebben de leerlingen ook toegang tot informatie die neergeschreven staat in het Frans.

In het werk verzamelde De l'Epée 4450 Franse glossen waarvan hij wist dat er een gebaar bestond. Bij deze lemma's staat een definitie in het Frans, maar geen informatie over hoe het gebaar uitgevoerd wordt. De dove leerlingen voor wie het handboek bedoeld was, kenden namelijk al gebarentaal. Aan het handboek voegde De l'Epée 100 gebarentekens toe, uitgevonden gebaren voor grammaticale begrippen die wel voorkomen in het Frans, maar niet in de VLSF. Op die manier kon hij deze concepten op een visuele manier aanleren. (Bonnal-Vergès 2012).

4.2. Italië

Ondanks jarenlange druk vanuit de Italiaanse Dovengemeenschap heeft het Italiaanse parlement de *Lingua dei segni italiana* (LIS) nog niet erkend. Zonder deze erkenning kan de Dovengemeenschap geen druk uitoefenen op de regering om financiële middelen voor onderzoek vrij te maken. Een opvallende vaststelling wanneer blijkt dat nieuwsuitzendingen van zowel publieke als privé-omroepen dagelijks getolkt worden, dat de Italiaanse Dovenorganisatie LIS-cursussen aanbiedt aan horende volwassenen en – in samenwerking met lokale regeringen – tweetalig onderwijs aanbiedt aan dove en horende kinderen (Geraci 2012).

Hoewel er geen historisch woordenboek gekend is voor de Italiaanse gebarentaal, schreef de Italiaan Andrea de Jorio in 1832 het werk *La mimica degli antichi investigata nel gestire napoletano* – in 2000 vertaald naar het Engels door Adam Kendon met als titel *Gesture⁵ in Naples and Gesture in Classical Antiquity*. Kendon beschrijft het boek als een etnografisch werk *avant la lettre* waarin de Jorio de lezer wil begeleiden binnen de wereld van gestures in de Oudheid met de toenmalige Italiaanse gestures als leidraad. Uit de Jorio's inleiding blijkt dat de studie van gestures in het 19^e-eeuwse Italië een volwaardig onderzoeksveld was binnen de linguïstiek. Deze studies kunnen inzichten verschaffen in verschillende domeinen zoals de rol van non-verbale communicatie bij gesproken talen, cognitieve vaardigheden en semiotiek. Het boek raakte in de vergetelheid en werd herontdekt in 1964 door het herwaarderen van onderzoek naar gestures in Italië.

Hoewel dit boek gestures – en geen gebaren – verzamelt, geeft de opbouw en vormgeving van het werk inzicht in de mogelijkheden waarop non-verbale communicatie reeds in 1832 duidelijker kon worden weergegeven dan de ambiguë beschrijven uit de gebarentaalwoordenboeken (zonder verklarende tekeningen) in Parijs. De Jorio noteert de beschrijvingen van de gestures niet alleen op een zodanig uitgebreide en zorgvuldige manier dat de illustraties bijna overbodig worden, maar voegt in een apart portfolio ook verklarende tekeningen toe aan het werk (Fig. 3). Het boek is alfabetisch gerangschikt volgens het Italiaans en elk lemma wordt kort gedefinieerd. Synoniemen worden zowel voor gestures als voor Italiaanse lemma's vermeld. Grammaticale informatie ontbreekt, een niet onlogische vaststelling gezien het gaat om een boek over gestures en niet gebarentaal. Het werk heeft ook aandacht voor niet-manuele informatie, bijvoorbeeld het laten trillen van de neusvleugels (Kendon 2000: 303) of het optrekken van de wenkbrauwen (Kendon 2000: 259) en beschrijft nuances, bijvoorbeeld het verschil tussen 'dun' en 'heel erg dun'. (Fig. 2)

⁵ Een gesture is een zichtbare en doelbewuste actie die met de handen of het lichaam uitgevoerd wordt met als bedoeling een bepaalde boodschap over te brengen. Ze worden door de horende gemeenschap gebruikt om hun gesproken communicatie aan te vullen of kracht bij te zetten. (Kendon 2000, p. xix)

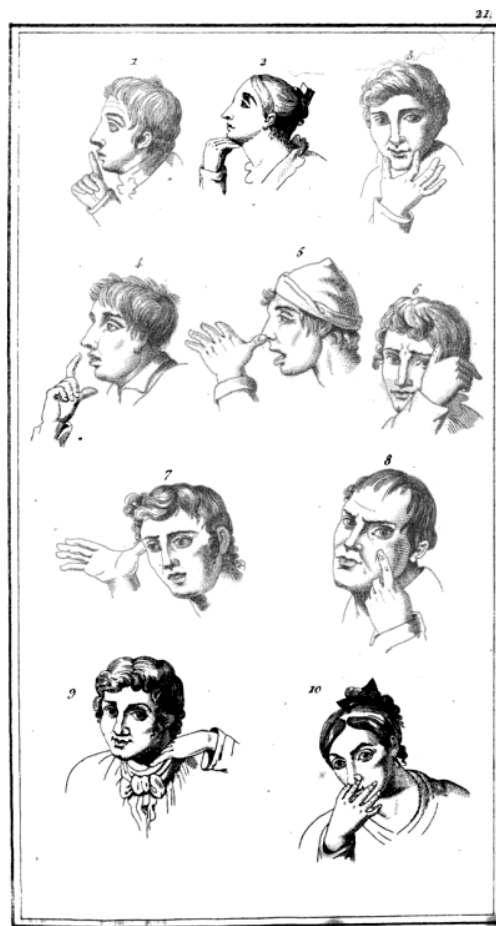
MAGREZZA
Thinness

An expression for someone who is thin, withered, like a ghost, who is only skin and bones, as one is wont to say, is as follows:

1. Press the cheeks hard with thumb and index finger. Placing the thumb and the index finger on the cheeks and pressing them, with the additions that follow, serves as a gesture that denotes a thin person. Greater emphasis is given to this gesture if the tips of thumb and index finger are moved down towards the chin, firmly pressing inwards throughout. When this is done, the face is elongated as much as possible, with the mouth either held tightly closed, or open and with the eyebrows fully raised.

Another, simpler gesture can also be used to express the same idea.

Figuur 2: Uittreksel uit *Gesture in Naples and Gesture in Classical Antiquity* (Kendon 2000: 259).

Figuur 3: Passage uit *La mimica degli antichi investigata nel gestire napoletano* (de Jorio 1832: 21). Betekenis van de gebaren volgens de vertaling naar het Engels van Kendon: 1. silence, 2. I don't care, 3. beauty, 4. hunger, 5. to mock, 6. weariness, 7. Stupid, 8. watch out, 9. to deceive, 10. cunning.

4.3. Polen

Het lexicon van de Poolse Gebarentaal werd in 1879 voor het eerst vastgelegd door het Instituut voor Doven en Blinden in Warschau en werd herdrukt als Hollak et al. in 2011. (Linde-Usiekniewicz 2014). Het oorspronkelijke werk was bedoeld als handboek voor ouders en opvoeders van dove kinderen. De opbouw en vormgeving van het woordenboek is gelijkaardig aan de historische woordenboeken uit Parijs (§4.1): Naast het Poolse lemma wordt in het Pools beschreven op welke manier het gebaar wordt uitgevoerd. Linde-Usiekniewicz (2014) vertaalde volgende twee voorbeelden uit Hollak et al. (2011) naar het Engels:

ALLOW – move the hands down in front of oneself and nod seriously

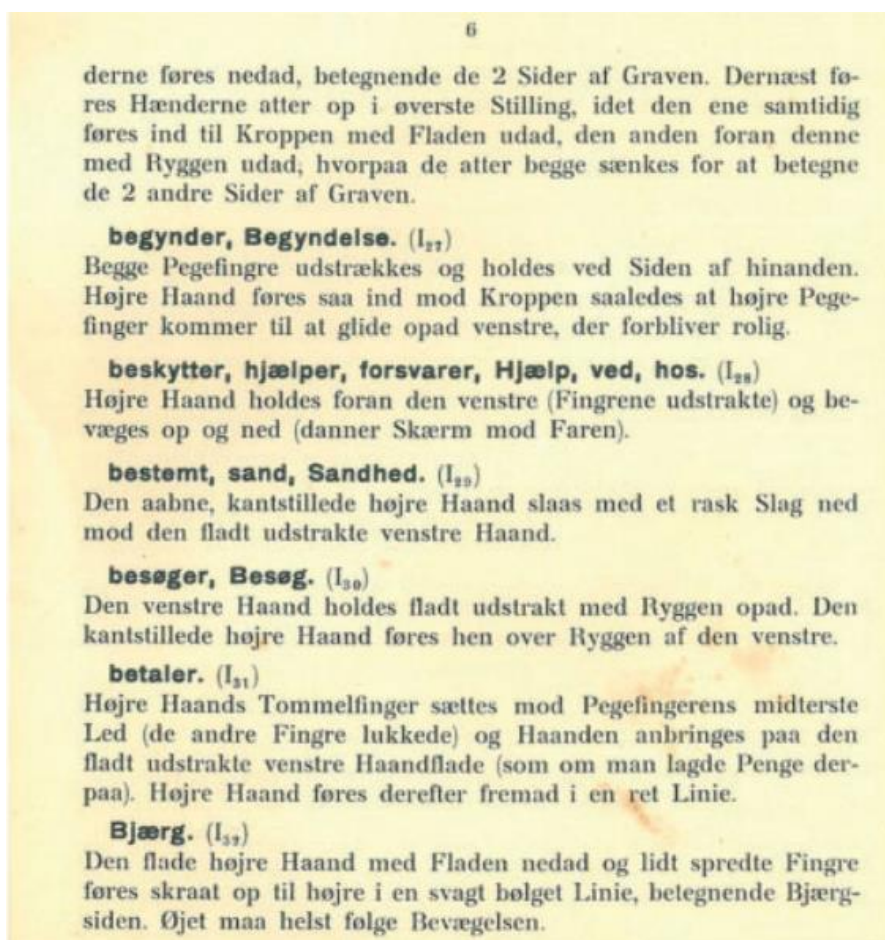
WIT – the sign quick thinking followed by the sign wisdom

Hoewel de beschrijvingen ruimte laten voor ambiguïteit, beschrijft Linde-Usiekniewicz dit woordenboek als zeer waardevol voor de Poolse dovensgemeenschap: het verzamelt namelijk enkel gebaren uit de ‘echte’ Poolse gebarentaal voordat deze beïnvloed werd door de artificiële gebaren uit het Pools met Gebaren. Zoals in vele Westerse landen werd ook in Polen vanaf 1880 gebarentaal verbannen uit het dovenonderwijs tot aan het einde van de twintigste eeuw. Naast het strikte oralisme werd in het Poolse dovenonderwijs ook een hybride artificieel systeem van Pools met Gebaren als onderwijstaal geïntroduceerd, waarbij het gebarenlexicon bestaat uit een combinatie van Poolse gebaren enerzijds en uitgevonden gebaren anderzijds. De grammatica werd ontleend uit het Pools. (Linde-Usiekniewicz 2014) Bij de herintroductie van gebaren in het dovenonderwijs werd een nieuw woordenboek – in de vorm van een vertaalde woordenlijst – gepubliceerd (Hendzel 1986/2006) waarin de gebaren voorgesteld werden aan de hand van zwart-witfoto's met pijlen die de beweging van de uitvoering verduidelijken. De Poolse woordenlijst werd gebaseerd op het Pools leerwoordenboek van Bartnicka & Sinielnikof's (1978). In het woordenboek staan zowel natuurlijke gebaren uit de Poolse Gebarentaal als uitgevonden gebaren uit Pools met Gebaren. (Ruta & Wrześniewska-Pietrzak 2013). De laatste algemene lexicografische publicatie (Kosiba & Grenda 2011) volgt hetzelfde principe met het verschil dat de foto's in kleur geprint zijn. De woordenlijst werd samengesteld uit verschillende bronnen, inclusief specifiek bedoelde woorden- en zinslijsten gebaseerd op zowel Pools met Gebaren (Szczepankowski 2000) als Poolse Gebarentaal (Grzesiak 2008). Zowel Hendzel (1986) als Kosiba en Grenda (2011) bevatten meer dan 2000 gebaren die alfabetisch geordend zijn volgens het geschreven Pools. Op het lexicografische werk van Grzesiak's (2008, 2010) na werd het corpus van alle bovenstaande woordenboeken samengesteld vertrekkende vanuit Poolse lemma's, waarbij alle fouten voorkwamen die bij deze werkwijze gemaakt kunnen worden. (Linde-Usiekniewicz 2014)

Hoewel Polen wat betreft lexicografie van gebarentalen bij de pioniers behoorde, hinkt het nu achterop. Linde-Usiekniewicz verdedigt in haar publicatie van 2014 waarom een digitaal beschikbaar corpusgebaseerd woordenboek van de Poolse Gebarentaal samengesteld wordt.

4.4. Denemarken

Priester en leraar Johannes Jørgensen stelde als eerste in Denemarken een gebarentaalwoordenboek samen onder de titel *De dovstummes Haandalfabet og 280 af de almindeligste Tegn*⁶ (1907). De lemma's zijn alfabetisch geordend volgens het Deens en de weergave van de gebaren gebeurt tweeledig: via een Deense beschrijving en via zwart-witfoto's met pijlen (Fig. 4). Hiermee was het boek een kind van zijn tijd dat handig inspeelde op de technologische vooruitgang. Jørgensen realiseerde zich dat de Deense gebarentaal de natuurlijke taal van de doven is en over een eigen volwaardige grammatica beschikt. (Krarup 1998). Uit deze bron is echter niet duidelijk of de gebaren in het woordenboek behoren tot de Deense gebarentaal dan wel een artificieel uitgevonden gebarensysteem.

⁶ Het doofstomme handalfabet en 280 van de meest voorkomende gebaren

Figur 4: Toee passages uit *De dovstummes Haandalfabet* og
280 af *de almindeligste Tegn* (Jørgensen, 1907: 6).

5. Recente gebarentaalwoordenboeken

5.1. Noord- en West-Europa

Hoewel lange tijd werd neergekeken op gebarentalen als een inferieure manier van communiceren, blijkt uit §4 dat op meerdere locaties eenvoudige woordenboeken werden samengesteld in de vorm van een vertaalde woordenlijst, waarbij de glossen uit de gesproken taal vertaald werden naar de gebarentaal en de gebaren werden voorgesteld aan de hand van (een combinatie van) beschrijvingen, tekeningen en/of foto's. Er werd weinig tot geen extra informatie gegeven over het gebaar en gebarensynoniemen kwamen zelden tot nooit voor. (Johnston 2003). De lemma's werden alfabetisch of thematisch geordend en lieten slechts opzoeken in één richting toe: van de gesproken taal naar de gebarentaal. De woordenboeken werden voornamelijk samengesteld door leraren, sociaal werkers en leden van religieuze organisaties met als doelgroep ouders en leerkrachten die met dove kinderen wilden communiceren en daar via gesproken communicatie niet in slaagden. (Zwitsers 2010). Er is weinig informatie beschikbaar noch over het totstandkomen van deze woordenboeken noch over hoe ze in de lokale gemeenschap onthaald zijn geweest.

Naarmate gebarentalen meer als natuurlijke talen aanvaard werden, verhoogde de wens naar een manier om deze talen te leren. Meer woordenboeken werden samengesteld en de vraag naar domeinspecifieke gebarentaalwoordenboeken steeg, waardoor lexicografische werken werden samengesteld voor domeinen als dieren en planten of mentale gezondheidszorg. (König et al. 2004) Het opgenomen lexicon verschoof, het aantal gebaren per woordenboek steeg en intussen worden de lexicografische projecten geleid door professionele medewerkers. De vormgeving bleef echter over het algemeen dezelfde: een unidirectioneel tweetalig woordenboek met 1-op-1-vertalingen van de gesproken taal naar de gebarentaal en relatief weinig bijkomende informatie per lemma.

De ontwikkeling van het gebarentaalonderzoek, de erkenning van gebarentalen in Europa alsook de technologische vooruitgang maken dat lexicografisch werk naar gebarentalen zich ontwikkelde tot een wetenschappelijk onderbouwde tak binnen de linguïstiek. De gebaren in woordenboeken voor Westerse gebarentalen worden niet langer als statische foto's of tekeningen weergegeven, maar als videofragmenten in een digitaal beschikbaar woordenboek – eerst als CD-rom tegen betaling en later als (vaak gratis te raadplegen) website of applicatie – al dan niet voortbouwend op een reeds bestaand papieren gebarentaalwoordenboek. De gebarentaalwoordenboeken die louter bestaan uit vertaalde woordenlijsten worden langzaamaan aangevuld tot meer volwaardige woordenboeken die voldoen aan de definitie Crystal (§3): de gebruiker kan lemma's opzoeken voor zowel de gesproken als de gebarentaal, er wordt ruimte gecreëerd om gebarensynoniemen in het werk op te nemen, de methodologie gebeurt minder aan de hand van vertalingen uit de gesproken taal en meer via analyse van (semi-)spontaan taalgebruik en aan de lemma's wordt (taalkundige) informatie toegevoegd.

5.2. Sub-Sahara Afrika

Het samenstellen van gebarentaalwoordenboeken ging in Sub-Sahara Afrika pas van start vanaf 1980 met als pionier *Talking to the deaf: Praat met die dowes. A visual manual of standardized signs for the Deaf in South Africa: 'n visuele handbook met gestandaardiseerde gebare vir Dowes in Suid-Afrika* (Nieder-Heitmann 1980). De meeste van de lexicografische werken voor gebarentalen in Sub-Sahara Afrika zijn eerder woordenlijsten (weergegeven in één of meerdere gesproken talen) vertaald uit één van de gekozen gesproken talen in de gebarentaal. (Schmaling 2012: 245) Een aantal van deze lexicografische werken werd opgesteld als onderwijsmateriaal, zoals de *Gambian Sign Language: Books 1-4* (GADHOH 2001-2005). Dit laat zich merken door in de titel de term 'woordenboek' bewust niet te gebruiken.

Algemeen genomen worden gebarentaalwoordenboeken in Sub-Sahara Afrika op papier gedrukt, al zijn er een aantal bescheiden pogingen geweest om digitale media te gebruiken. Zowel voor de Tanzaniaanse als voor de Namibische gebarentaal bestaat er een online platform op de IJslandse website www.signwiki.org met elk zo'n 2000 lemma's. Zowel voor de Namibische als voor de Keniaanse gebarentaal bestaat er een digitale instructievideo bedoeld voor horenden die willen kunnen communiceren met dove kinderen. (CLaSH 2004, KNAD & KSLRP 2004).

Gebarentaalwoordenboeken in Sub-Sahara Afrika worden in sommige gevallen samengesteld door nationale dovenorganisaties of door mensen die samenwerken met of werken voor dovenorganisaties, zoals in Oeganda, Tanzania, Ghana en Ethiopië. (Schmaling 2012) Opvallend is dat lexicografische projecten voor Afrikaanse gebarentalen niet zelden aangespoord worden door of zelfs (gedeeltelijk) financieel gedragen worden door buitenlandse organisaties. Ook het dovenonderwijs in Sub-Sahara Afrika werd voornamelijk in het verleden (maar ook nu nog) vaak mee ingericht door buitenlandse organisaties, waardoor ze een onmiskenbare impact hebben op het lokale gebarentaallandschap alsook – zij het in mindere mate – de lexicografie van deze gebarentalen. (Nyst 2010) (zie §7.4)

6. Uitdagingen bij het samenstellen van gebarentaalwoordenboeken

Het samenstellen van een woordenboek – ongeacht voor welke taal – is een complex en langdurig proces. Bovenop de moeilijkheden waar elke lexicograaf mee geconfronteerd wordt, brengt het samenstellen van woordenboeken voor gebarentalen enkele specifieke uitdagingen met zich mee. In dit deel wordt dieper ingegaan op het gebrek aan informatie (§6.1), sociolinguïstische variatie (§6.2), data verzamelen (§6.3), bevroren en productief lexicon (§6.4), gebaren neerschrijven (§6.5), gebaren weergeven (§6.6), lemmatiseren (§6.7) en lemma's ordenen (§6.8).

6.1. Gebrek aan informatie

Sinds 1960 is het aantal gebarentaalwoordenboeken in de Verenigde Staten en Europa alsook in niet-Westerse landen sterk gestegen. Toch bestaat geen standaardwerk dat als leidraad kan dienen: elk project ontstaat namelijk in een bepaalde context met eigen noden en wensen alsook een eigen geschiedenis van de lokale doven(gemeenschap) en gebarentaal. Desalniettemin moet de lexicograaf zich een aantal vragen stellen bij de start van of het hervatten van een lexicografisch project: Hoe worden de data verzameld? Wie zijn de informanten en op welke manier worden ze gekozen? Wie verwerkt de data en op welke manier? Dit zijn slechts een aantal van de relevante vragen die bij elk project beantwoord zijn geweest, maar waarover slechts weinig informatie beschikbaar is. Hierdoor kunnen gebarentaallexicografen zich niet laten inspireren door of leren uit gelijkaardige projecten. (Schmaling 2012).

6.2. Sociolinguïstische variatie

Elke gebarentaal – of het nu een nationale of een regionale is – heeft verschillende varianten. Sociale factoren zoals leeftijd, geslacht, regio, etniciteit, religie, opleiding en socio-economische status hebben geleid tot sociolinguïstische variatie. Het resterende gehoor alsook de leeftijd waarop de persoon (een deel van) het gehoor verloor speelt eveneens een rol. De variatie kan zich op verschillende niveaus manifesteren: op het fonetische/fonologische niveau (bijv. een gebaar uitvoeren met een verschillende handvorm of beweging), op lexicaal/semantisch niveau (bijv. verschillende gebaren met dezelfde betekenis) en op het grammaticaal/syntactisch niveau. (Schmaling 2012: 243)

Sociolinguïstische variatie maakt dat lexicografen moeten kiezen welke varianten in het woordenboek worden opgenomen en welke niet. Ideaal gesproken worden alle correcte gebaren verzameld en weergegeven, maar dat is meestal niet haalbaar. Toch is het belangrijk verschillende varianten in het woordenboek op te nemen – bijvoorbeeld uit meerdere regio's met informanten van verschillende leeftijden en diverse sociale achtergronden en verschillende opleidingsniveaus. Indien het woordenboek enkel gebaren uit één bepaalde regio van één bepaalde groep bevat, bestaat het risico

dat het woordenboek niet wordt aanvaard. (Schmaling 2012: 244) Toch moet de lexicograaf zich bewust zijn dat de – al dan niet bewust – gemaakte keuzes een bepaalde standaard zetten: varianten die wel in het woordenboek worden opgenomen zullen op termijn als ‘juister’ worden beschouwd, terwijl niet-opgenomen varianten mogelijk als ‘incorrect’ kunnen worden geïnterpreteerd en in sommige gevallen zelfs gestigmatiseerd kunnen worden. (Milroy & Milroy 1999, Landau 2001, Johnston 2003)

6.3. Data verzamelen

Er bestaan slechts weinig bronnen met spontaan en kwaliteitsvol gebarentaalgebruik (zoals kranten, boeken, opgenomen spontane gesprekken voor de gesproken taal) waarop gebarentaallexicografen kunnen steunen om de betekenis en de grammaticale eigenschappen van gebaren af te leiden en de frequentie van deze gebaren te bepalen. (Zwitserlood 2010: 445-446) De gebarentaallexicograaf is dus genoodzaakt zijn eigen data te verzamelen. Dit kan op verschillende manieren.

Gebaren kunnen worden uitgelokt door aan dove informanten te vragen hoe bepaalde woorden in de gesproken taal worden vertaald naar de gebarentaal. Deze methode werd voornamelijk gebruikt bij het samenstellen van de eerste gebarentaalwoordenboeken (zie §4), die voornamelijk werden opgesteld om horende leerkrachten en ouders te ondersteunen in hun dagelijkse communicatie met dove kinderen. (Zwitserlood 2010: 455) Mogelijk wordt deze methode nog gebruikt bij lexicografische projecten in Sub-Sahara Afrika, al kan dit door het gebrek aan informatie niet met zekerheid gesteld worden. (Schmaling 2010: 250, Zwitserlood 2010: 455) Het vertalen van woorden naar gebaren laat toe de uitgelokte gebaren op een overzichtelijke manier met elkaar te vergelijken. Bovendien worden de gebaren geïsoleerd en duidelijk ‘gearticuleerd’, wat het weergeven van het gebaar via een tekening of foto vergemakkelijkt. Deze methode suggereert echter dat er een 1-op-1-relatie bestaat tussen woord en gebaar, wat niet altijd het geval is. Gebaren die niet via een enkel woord vertaald kunnen worden, zullen hierdoor in de uitgelokte data ontbreken. Bovendien worden hierdoor mogelijk gebaren verzameld die niet in spontaan taalgebruik voorkomen, bijvoorbeeld omdat er (nog) geen overeenkomstig gebaar voor dat woord bestaat of omdat dit concept in gebarentaal op een andere manier wordt weergegeven (zoals door een volledige zin in plaats van een afzonderlijk gebaar). Dit probleem stelt zich echter niet enkel voor gebarentalen, maar voor alle twee- of meertalige woordenboeken. Bij gesproken talen wordt dit echter opgelost door het aanbieden van het woordenboek in twee (of meer) volumes, bijvoorbeeld Engels-Spaans / Spaans-Engels. Een bijkomende uitdaging in gebarentaallexicografie is de langdurige dominantie van gesproken talen die invloed hebben uitgeoefend op gebarentalen. (Zwitserlood 2010: 455) Dit is o.a. zichtbaar bij samenstellingen, waarbij het samengestelde gebaar soms de lexicale structuur volgt van de gesproken taal (bijv. het VGT-gebaar BOOM^HUT) of geïnitieerde gebaren waarbij de eerste letter van het overeenkomstige gesproken woord verwerkt zit in de gebruikte handvorm (bijv. het VGT-gebaar VRIJDAG met de V-handvorm) (De Weerdt et al. 2004: 60, 65). De invloed van de gesproken taal kan geminimaliseerd worden door data uit te lokken aan de hand van foto's, tekeningen of

videofragmenten waarna de dove informanten in hun eigen woorden herhalen wat ze op het beeldmateriaal hebben gezien.

Corpus-gebaseerde dataverzamelingen worden gebruikt om de linguïstische realiteit van gebarentalen vast te leggen, d.i. de taal te verzamelen zoals ze voorkomt in spontaan taalgebruik. Hierdoor wordt de methodologische invloed die nadelig is bij het uitlokken van gebaren geminimaliseerd. (König et al. 2004: 380) In het Westen lopen momenteel verschillende projecten om meer (semi-)spontane data te verzamelen. Deze corpussen kunnen gebruikt worden voor lexicografisch onderzoek of voor het samenstellen van gebarentaalwoordenboeken. Zwitserlood (2010: 455) vermeldt dat deze doelbewust verzamelde corpora kunnen worden aangevuld met online bronnen, maar merkt op dat deze laatste niet altijd even 'puur' taalgebruik bevatten.

Het is aan te raden de dataverzameling gestructureerd voor te bereiden, bijvoorbeeld door een conceptenlijst van het gewenste lexicon (zoals basislexicon of domeinspecifiek lexicon) op te stellen. (respectievelijk Vermeerbergen & Van Herreweghe, nog niet gepubliceerd: 6 en König et al. 2004: 379).

6.4. Bevroren vs. productief lexicon

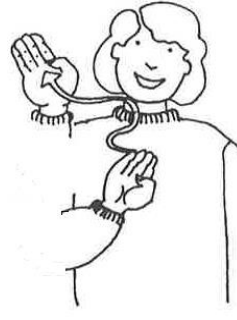
Het lexicon van gebarentalen bestaat uit bevroren en productief lexicon. Bevroren lexicon is lexicon dat steeds wordt uitgevoerd met dezelfde handvorm, locatie, oriëntatie en beweging (en orale component) en heeft steeds dezelfde, vaste betekenis. Brennan (1992: 45-46) beschrijft deze gebaren als 'klaar voor gebruik': de gebruiker hoeft het reeds bestaande gebaar slechts uit het mentale lexicon plukken en in de gepaste lexicale context gebruiken. Door de eenduidige relatie tussen vorm en betekenis kunnen deze gebaren op eenvoudige wijze in een woordenboek worden opgenomen.

Productief lexicon is lexicon dat slechts gedeeltelijk gelexicaliseerd is: de gebaarder gebruikt de bouwstenen van de gebarentaal op creatieve wijze om een betekenis over te brengen. (Brennan 1990: 163) De betekenis is gerelateerd aan een context. (Een deel van) de informatie gaat verloren wanneer een productief gebaar geïsoleerd wordt gebruikt. (Johnston 2016: 15) Daarom wordt productief lexicon in de praktijk niet in een gebarentaalwoordenboek opgenomen.

Een voorbeeld uit Vermeerbergen (1996: 40) illustreert het verschil tussen beide soorten lexicon. In de Vlaamse Gebarentaal bestaat er een vast gebaar voor RIJDEN (Fig. 5). Het is ook mogelijk om de manier van rijden via productief lexicon weer te geven, bijvoorbeeld "in-vele-bochten-de-heuvel-op-rijden" (Fig. 6).

Figuur 5: Het vast gebaar voor RIJDEN

Figuur 6: Een productief gebaar met als betekenis
"in-vele-bochten-de-heuvel-op-rijden"

Het onderscheid tussen bevroren en productief lexicon is niet altijd duidelijk vast te stellen. In bepaalde gevallen ontstaat een gebaar in het productieve lexicon en verschuift het na veelvuldig gebruik langzaam naar een min of meer vaste vorm met een vaste betekenis. Tijdens deze verschuiving is het moeilijk te bepalen of een gebaar nog tot het productieve dan wel al tot het vaste lexicon behoort en of het bijgevolg al dan niet in het woordenboek moet worden opgenomen.

6.5. Gebaren neerschrijven

In tegenstelling tot heel wat gesproken talen hebben gebarentalen geen ingeburgerde geschreven vorm. In gesproken talen worden klanken lineair voortgebracht en lineair neergeschreven. Gebarentalen zijn zowel sequentieel als simultaan gestructureerd: Sequentieel is bijvoorbeeld de beweging van het gebaar van locatie A naar locatie B of het wijzigen van de handvorm tijdens het uitvoeren van een gebaar. Simultaan is bijvoorbeeld op de linker- en rechterhand verschillende informatie weergeven of het gebruik van de non-manuele component tijdens het gebaren. Deze simultaneïteit maakt het complex om gebarentaal neer te schrijven. (Zwitserlood 2010: 448-449)

Intussen werden o.a. volgende drie notatiesystemen ontwikkeld:

- i. Het Stokoe notatiesysteem werd ontworpen door Stokoe et al. in 1965 (Stokoe et al. 1965),
- ii. HamNoSys werd ontworpen aan de Universiteit van Hamburg in 1985 (Prillwitz et al. 1987),
- iii. SignWriting werd ontworpen door Sutton in 1974 (Sutton 2008).

Stokoe notation system (Stokoe et al. 1965)	$[] \sqrt{C}^{\uparrow} \sqrt{C}_x^{\downarrow}$
HamNoSys	.. 𐀀 𐀁 𐀂 𐀃 𐀄 𐀅 𐀆 𐀇 𐀈 𐀉 𐀊 𐀋 𐀌 𐀍 𐀎 𐀏 𐀐 𐀑 𐀒 𐀓 𐀔 𐀕 𐀖 𐀗 𐀘 𐀙 𐀚 𐀛 𐀜 𐀝 𐀞 𐀟 𐀠 𐀡 𐀢 𐀣 𐀤 𐀥 𐀦 𐀧 𐀨 𐀩 𐀪 𐀫 𐀬 𐀭 𐀮 𐀯 𐀰 𐀱 𐀲 𐀳 𐀴 𐀵 𐀶 𐀷 𐀸 𐀹 𐀺 𐀻 𐀼 𐀽 𐀾 𐀿 𐁀 𐁁 𐁂 𐁃 𐁄 𐁅 𐁆 𐁇 𐁈 𐁉 𐁊 𐁋 𐁌 𐁍 𐁎 𐁏 𐁐 𐁑 𐁒 𐁓 𐁔 𐁕 𐁖 𐁗 𐁘 𐁙 𐁚 𐁛 𐁜 𐁝 𐁞 𐁟 𐁠 𐁡 𐁢 𐁣 𐁤 𐁥 𐁦 𐁧 𐁨 𐁩 𐁪 𐁫 𐁬 𐁭 𐁮 𐁯 𐁰 𐁱 𐁲 𐁳 𐁴 𐁵 𐁶 𐁷 𐁸 𐁹 𐁺 𐁻 𐁼 𐁽 𐁾 𐁿 𐂀 𐂁 𐂂 𐂃 𐂄 𐂅 𐂆 𐂇 𐂈 𐂉 𐂊 𐂋 𐂌 𐂍 𐂎 𐂏 𐂐 𐂑 𐂒 𐂓 𐂔 𐂕 𐂖 𐂗 𐂘 𐂙 𐂚 𐂛 𐂜 𐂝 𐂞 𐂟 𐂠 𐂡 𐂢 𐂣 𐂤 𐂥 𐂦 𐂧 𐂨 𐂩 𐂪 𐂫 𐂬 𐂭 𐂮 𐂯 𐂰 𐂱 𐂲 𐂳 𐂴 𐂵 𐂶 𐂷 𐂸 𐂹 𐂺 𐂻 𐂼 𐂽 𐂾 𐂿 𐃀 𐃁 𐃂 𐃃 𐃄 𐃅 𐃆 𐃇 𐃈 𐃉 𐃊 𐃋 𐃌 𐃍 𐃎 𐃏 𐃐 𐃑 𐃒 𐃓 𐃔 𐃕 𐃖 𐃗 𐃘 𐃙 𐃚 𐃛 𐃜 𐃝 𐃞 𐃟 𐃠 𐃡 𐃢 𐃣 𐃤 𐃥 𐃦 𐃧 𐃨 𐃩 𐃪 𐃫 𐃬 𐃭 𐃮 𐃯 𐃰 𐃱 𐃲 𐃳 𐃴 𐃵 𐃶 𐃷 𐃸 𐃹 𐃺 𐃻 𐃼 𐃽 𐃾 𐃿 𐄀 𐄁 𐄂 𐄃 𐄄 𐄅 𐄆 𐄇 𐄈 𐄉 𐄊 𐄋 𐄌 𐄍 𐄎 𐄏 𐄐 𐄑 𐄒 𐄓 𐄔 𐄕 𐄖 𐄗 𐄘 𐄙 𐄚 𐄛 𐄜 𐄝 𐄞 𐄟 𐄠 𐄡 𐄢 𐄣 𐄤 𐄥 𐄦 𐄧 𐄨 𐄩 𐄪 𐄫 𐄬 𐄭 𐄮 𐄯 𐄰 𐄱 𐄲 𐄳 𐄴 𐄵 𐄶 𐄷 𐄸 𐄹 𐄺 𐄻 𐄼 𐄽 𐄾 𐄿 𐅀 𐅁 𐅂 𐅃 𐅄 𐅅 𐅆 𐅇 𐅈 𐅉 𐅊 𐅋 𐅌 𐅍 𐅎 𐅏 𐅐 𐅑 𐅒 𐅓 𐅔 𐅕 𐅖 𐅗 𐅘 𐅙 𐅚 𐅛 𐅜 𐅝 𐅞 𐅟 𐅠 𐅡 𐅢 𐅣 𐅤 𐅥 𐅦 𐅧 𐅨 𐅩 𐅪 𐅫 𐅬 𐅭 𐅮 𐅯 𐅰 𐅱 𐅲 𐅳 𐅴 𐅵 𐅶 𐅷 𐅸 𐅹 𐅺 𐅻 𐅼 𐅽 𐅾 𐅿 𐆀 𐆁 𐆂 𐆃 𐆄 𐆅 𐆆 𐆇 𐆈 𐆉 𐆊 𐆋 𐆌 𐆍 𐆎 𐆏 𐆐 𐆑 𐆒 𐆓 𐆔 𐆕 𐆖 𐆗 𐆘 𐆙 𐆚 𐆛 𐆜 𐆝 𐆞 𐆟 𐆠 𐆡 𐆢 𐆣 𐆤 𐆥 𐆦 𐆧 𐆨 𐆩 𐆪 𐆫 𐆬 𐆭 𐆮 𐆯 𐆰 𐆱 𐆲 𐆳 𐆴 𐆵 𐆶 𐆷 𐆸 𐆹 𐆺 𐆻 𐆼 𐆽 𐆾 𐆿 𐇀 𐇁 𐇂 𐇃 𐇄 𐇅 𐇆 𐇇 𐇈 𐇉 𐇊 𐇋 𐇌 𐇍 𐇎 𐇏 𐇐 𐇑 𐇒 𐇓 𐇔 𐇕 𐇖 𐇗 𐇘 𐇙 𐇚 𐇛 𐇜 𐇝 𐇞 𐇟 𐇠 𐇡 𐇢 𐇣 𐇤 𐇥 𐇦 𐇧 𐇨 𐇩 𐇪 𐇫 𐇬 𐇭 𐇮 𐇯 𐇰 𐇱 𐇲 𐇳 𐇴 𐇵 𐇶 𐇷 𐇸 𐇹 𐇺 𐇻 𐇼 𐇽 𐇾 𐇿 𐈀 𐈁 𐈂 𐈃 𐈄 𐈅 𐈆 𐈇 𐈈 𐈉 𐈊 𐈋 𐈌 𐈍 𐈎 𐈏 𐈐 𐈑 𐈒 𐈓 𐈔 𐈕 𐈖 𐈗 𐈘 𐈙 𐈚 𐈛 𐈜 𐈝 𐈞 𐈟 𐈠 𐈡 𐈢 𐈣 𐈤 𐈥 𐈦 𐈧 𐈨 𐈩 𐈪 𐈫 𐈬 𐈭 𐈮 𐈯 𐈰 𐈱 𐈲 𐈳 𐈴 𐈵 𐈶 𐈷 𐈸 𐈹 𐈺 𐈻 𐈼 𐈽 𐈾 𐈿 𐉀 𐉁 𐉂 𐉃 𐉄 𐉅 𐉆 𐉇 𐉈 𐉉 𐉊 𐉋 𐉌 𐉍 𐉎 𐉏 𐉐 𐉑 𐉒 𐉓 𐉔 𐉕 𐉖 𐉗 𐉘 𐉙 𐉚 𐉛 𐉜 𐉝 𐉞 𐉟 𐉠 𐉡 𐉢 𐉣 𐉤 𐉥 𐉦 𐉧 𐉨 𐉩 𐉪 𐉫 𐉬 𐉭 𐉮 𐉯 𐉰 𐉱 𐉲 𐉳 𐉴 𐉵 𐉶 𐉷 𐉸 𐉹 𐉺 𐉻 𐉼 𐉽 𐉾 𐉿 𐊀 𐊁 𐊂 𐊃 𐊄 𐊅 𐊆 𐊇 𐊈 𐊉 𐊊 𐊋 𐊌 𐊍 𐊎 𐊏 𐊐 𐊑 𐊒 𐊓 𐊔 𐊕 𐊖 𐊗 𐊘 𐊙 𐊚 𐊛 𐊜 𐊝 𐊞 𐊟 𐊠 𐊡 𐊢 𐊣 𐊤 𐊥 𐊦 𐊧 𐊨 𐊩 𐊪 𐊫 𐊬 𐊭 𐊮 𐊯 𐊰 𐊱 𐊲 𐊳 𐊴 𐊵 𐊶 𐊷 𐊸 𐊹 𐊺 𐊻 𐊼 𐊽 𐊾 𐊿 𐋀 𐋁 𐋂 𐋃 𐋄 𐋅 𐋆 𐋇 𐋈 𐋉 𐋊 𐋋 𐋌 𐋍 𐋎 𐋏 𐋐 𐋑 𐋒 𐋓 𐋔 𐋕 𐋖 𐋗 𐋘 𐋙 𐋚 𐋛 𐋜 𐋝 𐋞 𐋟 𐋠 𐋡 𐋢 𐋣 𐋤 𐋥 𐋦 𐋧 𐋨 𐋩 𐋪 𐋫 𐋬 𐋭 𐋮 𐋯 𐋰 𐋱 𐋲 𐋳 𐋴 𐋵 𐋶 𐋷 𐋸 𐋹 𐋺 𐋻 𐋼 𐋽 𐋾 𐋿 𐌀 𐌁 𐌂 𐌃 𐌄 𐌅 𐌆 𐌇 𐌈 𐌉 𐌊 𐌋 𐌌 𐌍 𐌎 𐌏 𐌐 𐌑 𐌒 𐌓 𐌔 𐌕 𐌖 𐌗 𐌘 𐌙 𐌚 𐌛 𐌜 𐌝 𐌞 𐌟 𐌠 𐌡 𐌢 𐌣 𐌤 𐌥 𐌦 𐌧 𐌨 𐌩 𐌪 𐌫 𐌬 𐌭 𐌮 𐌯 𐌰 𐌱 𐌲 𐌳 𐌴 𐌵 𐌶 𐌷 𐌸 𐌹 𐌺 𐌻 𐌼 𐌽 𐌾 𐌿 𐍀 𐍁 𐍂 𐍃 𐍄 𐍅 𐍆 𐍇 𐍈 𐍉 𐍊 𐍋 𐍌 𐍍 𐍎 𐍏 𐍐 𐍑 𐍒 𐍓 𐍔 𐍕 𐍖 𐍗 𐍘 𐍙 𐍚 𐍛 𐍜 𐍝 𐍞 𐍟 𐍠 𐍡 𐍢 𐍣 𐍤 𐍥 𐍦 𐍧 𐍨 𐍩 𐍪 𐍫 𐍬 𐍭 𐍮 𐍯 𐍰 𐍱 𐍲 𐍳 𐍴 𐍵 𐍶 𐍷 𐍸 𐍹 𐍺 𐍻 𐍼 𐍽 𐍾 𐍿 𐎀 𐎁 𐎂 𐎃 𐎄 𐎅 𐎆 𐎇 𐎈 𐎉 𐎊 𐎋 𐎌 𐎍 𐎎 𐎏 𐎐 𐎑 𐎒 𐎓 𐎔 𐎕 𐎖 𐎗 𐎘 𐎙 𐎚 𐎛 𐎜 𐎝 𐎞 𐎟 𐎠 𐎡 𐎢 𐎣 𐎤 𐎥 𐎦 𐎧 𐎨 𐎩 𐎪 𐎫 𐎬 𐎭 𐎮 𐎯 𐎰 𐎱 𐎲 𐎳 𐎴 𐎵 𐎶 𐎷 𐎸 𐎹 𐎺 𐎻 𐎼 𐎽 𐎾 𐎿 𐏀 𐏁 𐏂 𐏃 𐏄 𐏅 𐏆 𐏇 𐏈 𐏉 𐏊 𐏋 𐏌 𐏍 𐏎 𐏏 𐏐 𐏑 𐏒 𐏓 𐏔 𐏕 𐏖 𐏗 𐏘 𐏙 𐏚 𐏛 𐏜 𐏝 𐏞 𐏟 𐏠 𐏡 𐏢 𐏣 𐏤 𐏥 𐏦 𐏧 𐏨 𐏩 𐏪 𐏫 𐏬 𐏭 𐏮 𐏯 𐏰 𐏱 𐏲 𐏳 𐏴 𐏵 𐏶 𐏷 𐏸 𐏹 𐏺 𐏻 𐏼 𐏽 𐏾 𐏿 𐐀 𐐁 𐐂 𐐃 𐐄 𐐅 𐐆 𐐇 𐐈 𐐉 𐐊 𐐋 𐐌 𐐍 𐐎 𐐏 𐐐 𐐑 𐐒 𐐓 𐐔 𐐕 𐐖 𐐗 𐐘 𐐙 𐐚 𐐛 𐐜 𐐝 𐐞 𐐟 𐐠 𐐡 𐐢 𐐣 𐐤 𐐥 𐐦 𐐧 𐐨 𐐩 𐐪 𐐫 𐐬 𐐭 𐐮 𐐯 𐐰 𐐱 𐐲 𐐳 𐐴 𐐵 𐐶 𐐷 𐐸 𐐹 𐐺 𐐻 𐐼 𐐽 𐐾 𐐿 𐑀 𐑁 𐑂 𐑃 𐑄 𐑅 𐑆 𐑇 𐑈 𐑉 𐑊 𐑋 𐑌 𐑍 𐑎 𐑏 𐑐 𐑑 𐑒 𐑓 𐑔 𐑕 𐑖 𐑗 𐑘 𐑙 𐑚 𐑛 𐑜 𐑝 𐑞 𐑟 𐑠 𐑡 𐑢 𐑣 𐑤 𐑥 𐑦 𐑧 𐑨 𐑩 𐑪 𐑫 𐑬 𐑭 𐑮 𐑯 𐑰 𐑱 𐑲 𐑳 𐑴 𐑵 𐑶 𐑷 𐑸 𐑹 𐑺 𐑻 𐑼 𐑽 𐑾 𐑿 𐒀 𐒁 𐒂 𐒃 𐒄 𐒅 𐒆 𐒇 𐒈 𐒉 𐒊 𐒋 𐒌 𐒍 𐒎 𐒏 𐒐 𐒑 𐒒 𐒓 𐒔 𐒕 𐒖 𐒗 𐒘 𐒙 𐒚 𐒛 𐒜 𐒝 𐒞 𐒟 𐒠 𐒡 𐒢 𐒣 𐒤 𐒥 𐒦 𐒧 𐒨 𐒩 𐒪 𐒫 𐒬 𐒭 𐒮 𐒯 𐒰 𐒱 𐒲 𐒳 𐒴 𐒵 𐒶 𐒷 𐒸 𐒹 𐒺 𐒻 𐒼 𐒽 𐒾 𐒿 𐓀 𐓁 𐓂 𐓃 𐓄 𐓅 𐓆 𐓇 𐓈 𐓉 𐓊 𐓋 𐓌 𐓍 𐓎 𐓏 𐓐 𐓑 𐓒 𐓓 𐓔 𐓕 𐓖 𐓗 𐓘 𐓙 𐓚 𐓛 𐓜 𐓝 𐓞 𐓟 𐓠 𐓡 𐓢 𐓣 𐓤 𐓥 𐓦 𐓧 𐓨 𐓩 𐓪 𐓫 𐓬 𐓭 𐓮 𐓯 𐓰 𐓱 𐓲 𐓳 𐓴 𐓵 𐓶 𐓷 𐓸 𐓹 𐓺 𐓻 𐓼 𐓽 𐓾 𐓿 𐔀 𐔁 𐔂 𐔃 𐔄 𐔅 𐔆 𐔇 𐔈 𐔉 𐔊 𐔋 𐔌 𐔍 𐔎 𐔏 𐔐 𐔑 𐔒 𐔓 𐔔 𐔕 𐔖 𐔗 𐔘 𐔙 𐔚 𐔛 𐔜 𐔝 𐔞 𐔟 𐔠 𐔡 𐔢 𐔣 𐔤 𐔥 𐔦 𐔧 𐔨 𐔩 𐔪 𐔫 𐔬 𐔭 𐔮 𐔯 𐔰 𐔱 𐔲 𐔳 𐔴 𐔵 𐔶 𐔷 𐔸 𐔹 𐔺 𐔻 𐔼 𐔽 𐔾 𐔿 𐕀 𐕁 𐕂 𐕃 𐕄 𐕅 𐕆 𐕇 𐕈 𐕉 𐕊 𐕋 𐕌 𐕍 𐕎 𐕏 𐕐 𐕑 𐕒 𐕓 𐕔 𐕕 𐕖 𐕗 𐕘 𐕙 𐕚 𐕛 𐕜 𐕝 𐕞 𐕟 𐕠 𐕡 𐕢 𐕣 𐕤 𐕥 𐕦 𐕧 𐕨 𐕩 𐕪 𐕫 𐕬 𐕭 𐕮 𐕯 𐕰 𐕱 𐕲 𐕳 𐕴 𐕵 𐕶 𐕷 𐕸 𐕹 𐕺 𐕻 𐕼 𐕽 𐕾 𐕿 𐖀 𐖁 𐖂 𐖃 𐖄 𐖅 𐖆 𐖇 𐖈 𐖉 𐖊 𐖋 𐖌 𐖍 𐖎 𐖏 𐖐 𐖑 𐖒 𐖓 𐖔 𐖕 𐖖 𐖗 𐖘 𐖙 𐖚 𐖛 𐖜 𐖝 𐖞 𐖟 𐖠 𐖡 𐖢 𐖣 𐖤 𐖥 𐖦 𐖧 𐖨 𐖩 𐖪 𐖫 𐖬 𐖭 𐖮 𐖯 𐖰 𐖱 𐖲 𐖳 𐖴 𐖵 𐖶 𐖷 𐖸 𐖹 𐖺 𐖻 𐖼 𐖽 𐖾 𐖿 𐗀 𐗁 𐗂 𐗃 𐗄 𐗅 𐗆 𐗇 𐗈 𐗉 𐗊 𐗋 𐗌 𐗍 𐗎 𐗏 𐗐 𐗑 𐗒 𐗓 𐗔 𐗕 𐗖 𐗗 𐗘 𐗙 𐗚 𐗛 𐗜 𐗝 𐗞 𐗟 𐗠 𐗡 𐗢 𐗣 𐗤 𐗥 𐗦 𐗧 𐗨 𐗩 𐗪 𐗫 𐗬 𐗭 𐗮 𐗯 𐗰 𐗱 𐗲 𐗳 𐗴 𐗵 𐗶 𐗷 𐗸 𐗹 𐗺 𐗻 𐗼 𐗽 𐗾 𐗿 𐘀 𐘁 𐘂 𐘃 𐘄 𐘅 𐘆 𐘇 𐘈 𐘉 𐘊 𐘋 𐘌 𐘍 𐘎 𐘏 𐘐 𐘑 𐘒 𐘓 𐘔 𐘕 𐘖 𐘗 𐘘 𐘙 𐘚 𐘛 𐘜 𐘝 𐘞 𐘟 𐘠 𐘡 𐘢 𐘣 𐘤 𐘥 𐘦 𐘧 𐘨 𐘩 𐘪 𐘫 𐘬 𐘭 𐘮 𐘯 𐘰 𐘱 𐘲 𐘳 𐘴 𐘵 𐘶 𐘷 𐘸 𐘹 𐘺 𐘻 𐘼 𐘽 𐘾 𐘿 𐙀 𐙁 𐙂 𐙃 𐙄 𐙅 𐙆 𐙇 𐙈 𐙉 𐙊 𐙋 𐙌 𐙍 𐙎 𐙏 𐙐 𐙑 𐙒 𐙓 𐙔 𐙕 𐙖 𐙗 𐙘 𐙙 𐙚 𐙛 𐙜 𐙝 𐙞 𐙟 𐙠 𐙡 𐙢 𐙣 𐙤 𐙥 𐙦 𐙧 𐙨 𐙩 𐙪 𐙫 𐙬 𐙭 𐙮 𐙯 𐙰 𐙱 𐙲 𐙳 𐙴 𐙵 𐙶 𐙷 𐙸 𐙹 𐙺 𐙻 𐙼 𐙽 𐙾 𐙿 𐚀 𐚁 𐚂 𐚃 𐚄 𐚅 𐚆 𐚇 𐚈 𐚉 𐚊 𐚋 𐚌 𐚍 𐚎 𐚏 𐚐 𐚑 𐚒 𐚓 𐚔 𐚕 𐚖 𐚗 𐚘 𐚙 𐚚 𐚛 𐚜 𐚝 𐚞 𐚟 𐚠 𐚡 𐚢 𐚣 𐚤 𐚥 𐚦 𐚧 𐚨 𐚩 𐚪 𐚫 𐚬 𐚭 𐚮 𐚯 𐚰 𐚱 𐚲 𐚳 𐚴 𐚵 𐚶 𐚷 𐚸 𐚹 𐚺 𐚻 𐚼 𐚽 𐚾 𐚿 𐛀 𐛁 𐛂 𐛃 𐛄 𐛅 𐛆 𐛇 𐛈 𐛉 𐛊 𐛋 𐛌 𐛍 𐛎 𐛏 𐛐 𐛑 𐛒 𐛓 𐛔 𐛕 𐛖 𐛗 𐛘 𐛙 𐛚 𐛛 𐛜 𐛝 𐛞 𐛟 𐛠 𐛡 𐛢 𐛣 𐛤 𐛥 𐛦 𐛧 𐛨 𐛩 𐛪 𐛫 𐛬 𐛭 𐛮 𐛯 𐛰 𐛱 𐛲 𐛳 𐛴 𐛵 𐛶 𐛷 𐛸 𐛹 𐛺 𐛻 𐛼 𐛽 𐛾 𐛿 𐜀 𐜁 𐜂 𐜃 𐜄 𐜅 𐜆 𐜇 𐜈 𐜉 𐜊 𐜋 𐜌 𐜍 𐜎 𐜏 𐜐 𐜑 𐜒 𐜓 𐜔 𐜕 𐜖 𐜗 𐜘 𐜙 𐜚 𐜛 𐜜 𐜝 𐜞 𐜟 𐜠 𐜡 𐜢 𐜣 𐜤 𐜥 𐜦 𐜧 𐜨 𐜩 𐜪 𐜫 𐜬 𐜭 𐜮 𐜯 𐜰 𐜱 𐜲 𐜳 𐜴 𐜵 𐜶 𐜷 𐜸 𐜹 𐜺 𐜻 𐜼 𐜽 𐜾 𐜿 𐝀 𐝁 𐝂 𐝃 𐝄 𐝅 𐝆 𐝇 𐝈 𐝉 𐝊 𐝋 𐝌 𐝍 𐝎 𐝏 𐝐 𐝑 𐝒 𐝓 𐝔 𐝕 𐝖 𐝗 𐝘 𐝙 𐝚 𐝛 𐝜 𐝝 𐝞 𐝟 𐝠 𐝡 𐝢 𐝣 𐝤 𐝥 𐝦 𐝧 𐝨 𐝩 𐝪 𐝫 𐝬 𐝭 𐝮 𐝯 𐝰 𐝱 𐝲 𐝳 𐝴 𐝵 𐝶 𐝷 𐝸 𐝹 𐝺 𐝻 𐝼 𐝽 𐝾 𐝿 𐞀 𐞁 𐞂 𐞃 𐞄 𐞅 𐞆 𐞇 𐞈 𐞉 𐞊 𐞋 𐞌 𐞍 𐞎 𐞏 𐞐 𐞑 𐞒 𐞓 𐞔 𐞕 𐞖 𐞗 𐞘 𐞙 𐞚 𐞛 𐞜 𐞝 𐞞 𐞟 𐞠 𐞡 𐞢 𐞣 𐞤 𐞥 𐞦 𐞧 𐞨 𐞩 𐞪 𐞫 𐞬 𐞭 𐞮 𐞯 𐞰 𐞱 𐞲 𐞳 𐞴 𐞵 𐞶 𐞷 𐞸 𐞹 𐞺 𐞻 𐞼 𐞽 𐞾 𐞿 𐟀 𐟁 𐟂 𐟃 𐟄 𐟅 𐟆 𐟇 𐟈 𐟉 𐟊 𐟋 𐟌 𐟍 𐟎 𐟏 𐟐 𐟑 𐟒 𐟓 𐟔 𐟕 𐟖 𐟗 𐟘 𐟙 𐟚 𐟛 𐟜 𐟝 𐟞 𐟟 𐟠 𐟡 𐟢 𐟣 𐟤 𐟥 𐟦 𐟧 𐟨 𐟩 𐟪 𐟫 𐟬 𐟭 𐟮 𐟯 𐟰 𐟱 𐟲 𐟳 𐟴 𐟵 𐟶 𐟷 𐟸 𐟹 𐟺 𐟻 𐟼 𐟽 𐟾 𐟿 𐠀 𐠁 𐠂 𐠃 𐠄 𐠅 𐠆 𐠇 𐠈 𐠉 𐠊 𐠋 𐠌 𐠍 𐠎 𐠏 𐠐 𐠑 𐠒 𐠓 𐠔 𐠕 𐠖 𐠗 𐠘 𐠙 𐠚 𐠛 𐠜 𐠝 𐠞 𐠟 𐠠 𐠡 𐠢 𐠣 𐠤 𐠥 𐠦 𐠧 𐠨 𐠩 𐠪 𐠫 𐠬 𐠭 𐠮 𐠯 𐠰 𐠱 𐠲 𐠳 𐠴 𐠵 𐠶 𐠷 𐠸 𐠹 𐠺 𐠻 𐠼 𐠽 𐠾 𐠿 𐡀 𐡁 𐡂 𐡃 𐡄 𐡅 𐡆 𐡇 𐡈 𐡉 𐡊 𐡋 𐡌 𐡍 𐡎 𐡏 𐡐 𐡑 𐡒 𐡓 𐡔 𐡕 𐡖 𐡗 𐡘 𐡙 𐡚 𐡛 𐡜 𐡝 𐡞 𐡟 𐡠 𐡡 𐡢 𐡣 𐡤 𐡥 𐡦 𐡧 𐡨 𐡩 𐡪 𐡫 𐡬 𐡭 𐡮 𐡯 𐡰 𐡱 𐡲 𐡳 𐡴 𐡵 𐡶 𐡷 𐡸 𐡹 𐡺 𐡻 𐡼 𐡽 𐡾 𐡿 𐢀 𐢁 𐢂 𐢃 𐢄 𐢅 𐢆 𐢇 𐢈 𐢉 𐢊 𐢋 𐢌 𐢍 𐢎 𐢏 𐢐 𐢑 𐢒 𐢓 𐢔 𐢕 𐢖 𐢗 𐢘 𐢙 𐢚 𐢛 𐢜 𐢝 𐢞 𐢟 𐢠 𐢡 𐢢 𐢣 𐢤 𐢥 𐢦 𐢧 𐢨 𐢩 𐢪 𐢫 𐢬 𐢭 𐢮 𐢯 𐢰 𐢱 𐢲 𐢳 𐢴 𐢵 𐢶 𐢷 𐢸 𐢹 𐢺 𐢻 𐢼 𐢽 𐢾 𐢿 𐣀 𐣁 𐣂 𐣃 𐣄 𐣅 𐣆 𐣇 𐣈 𐣉 𐣊 𐣋 𐣌 𐣍 𐣎 𐣏 𐣐 𐣑 𐣒 𐣓 𐣔 𐣕 𐣖 𐣗 𐣘 𐣙 𐣚

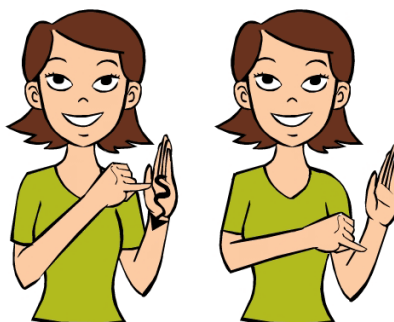
Bij Stokoe en HamNoSys worden de gebarentaalparameters lineair neergeschreven. Beide systemen zijn bedoeld voor gebarentaalonderzoek (bijv. om data te vergelijken en/of te analyseren) (Johnston 2003) en worden daarom in dit proefwerk niet verder besproken. SignWriting geeft het gebaar niet lineair maar holistisch weer, waardoor de uitvoering van het gebaar vrijwel meteen te begrijpen is. Sutton liet zich bij het uitdenken van SignWriting inspireren door haar eerder ontworpen DanceWriting, een notatiesysteem voor choreografieën. (Zwitserlood 2010: 449).

SignWriting wordt in een aantal gevallen gebruikt in het dovenonderwijs, maar komt niet heel frequent voor in lexicografische werken voor gebarentalen. In papieren woordenboeken wordt vaker geopteerd voor lijntekeningen of foto's; in digitale woordenboeken voor videofragmenten. (Zwitserlood 2010: 449; Schmaling 2012: 241). Het is onwaarschijnlijk dat zelfs een goed functionerend notatiesysteem voor gebarentalen op termijn ingeburgerd zal geraken. Geletterde doven zijn namelijk minstens tweetalig en een notatiesysteem voor gebarentalen heeft geen bijkomende functionele taalkundige waarde. (Johnston 2003)

6.6. Gebaren weergeven

In papieren woordenboeken wordt de uitvoering van gebaren meestal voorgesteld aan de hand van verklarende (lijn)tekeningen (Fig. 8) of foto's (Fig. 9). De manier waarop het gebaar geproduceerd wordt beschrijven aan de hand van de gesproken taal (zie §4) laat veel ruimte voor ambiguïteit en is intussen achterhaald.

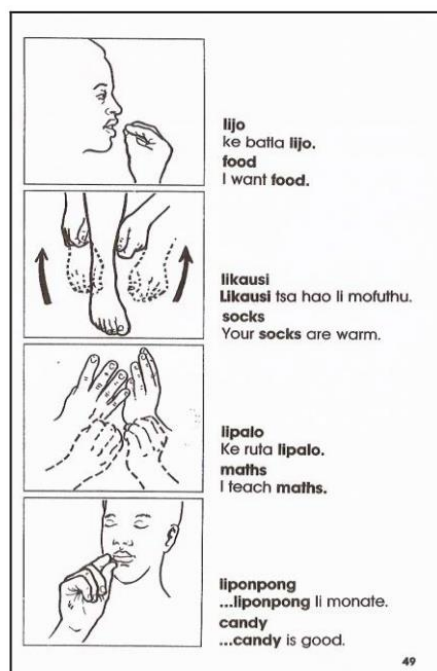
De betekenis van het gebaar wordt niet uitgelegd aan de hand van een definitie in dezelfde taal (zoals bij woordenboeken voor gesproken talen het geval is) maar met een glos – en eventueel bijkomende informatie – in de gangbare gesproken taal (Fig. 10). (Zwitserlood 2010: 445, Schmaling 2012: 241)

Figuur 8: Gebaar voor KUNST uit Lau et al. (2017). Het gebaar wordt weergegeven in de vorm van twee opeenvolgende, ingekleurde tekeningen en een bewegingspijl.

Figuur 9: Gebaar voor ZOMER uit de gebarentaal van Al-Sayyid in Israël (Fox 2008). Het gebaar wordt weergegeven d.m.v. een zwart-witfoto waarbij de begin- en eindpositie van de hand is weergegeven op eenzelfde foto, aangevuld met een bewegingspijl.

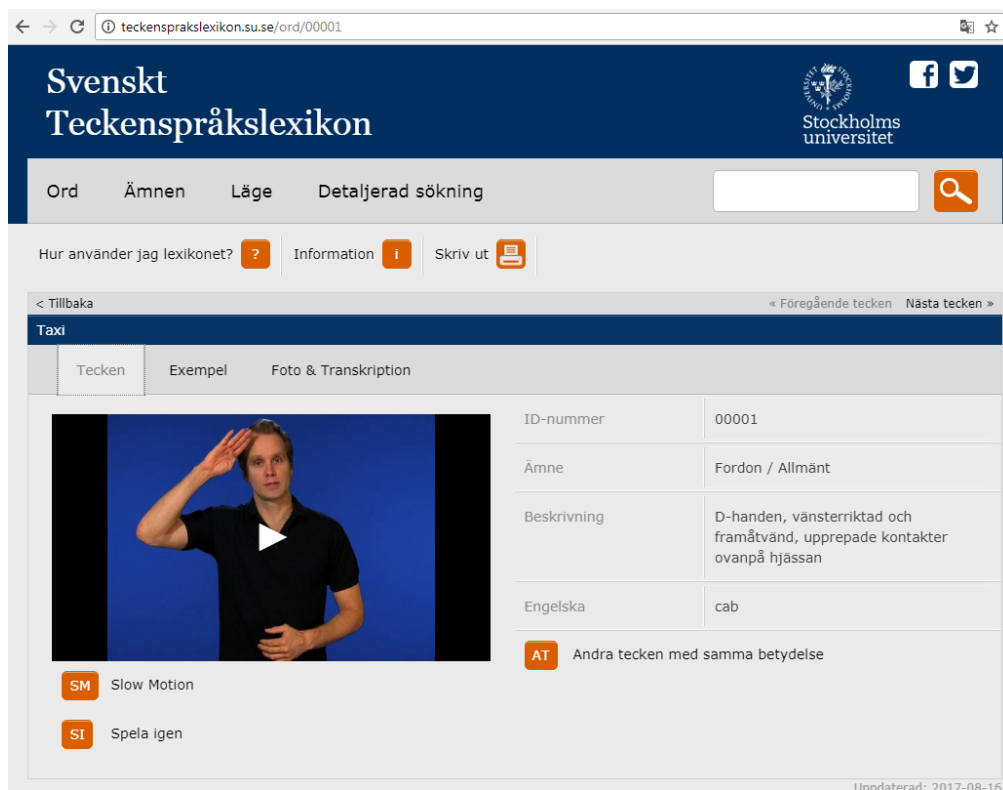

Figuur 10: Pagina 49 uit *Puo ea sesotho ka matsaho* [woordenboek voor de Lesotho gebarentaal] (Janes 1991: 49).

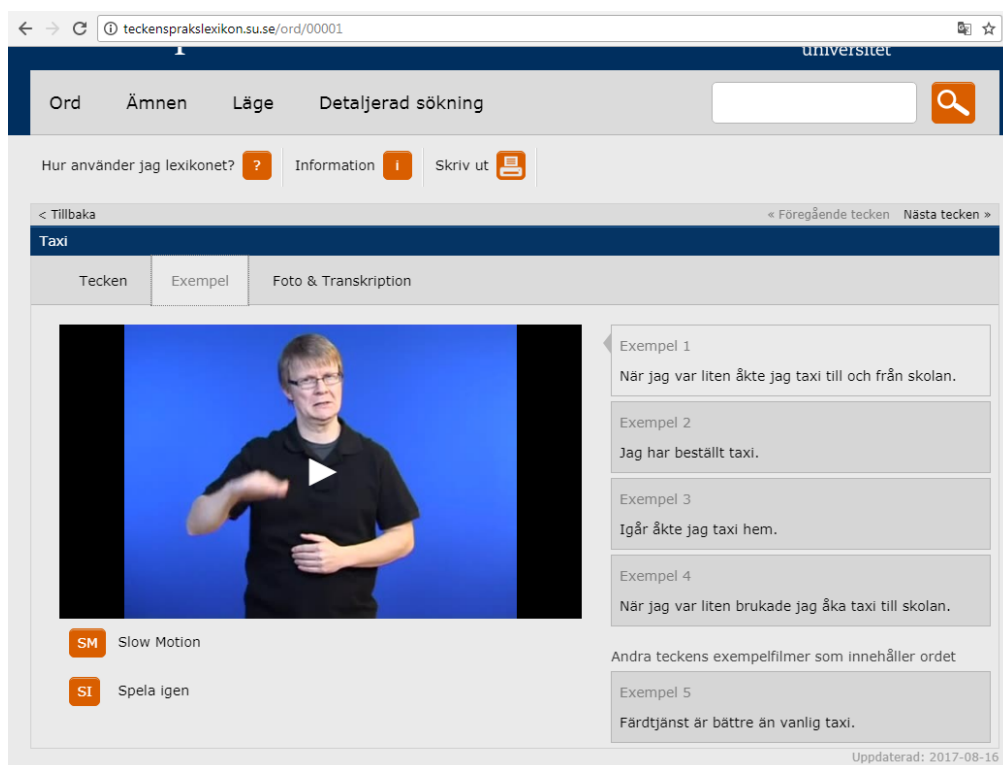
Gebaren weergegeven via foto's of tekeningen laat (nog steeds) ruimte voor ambiguïteit, zowel over de uitvoering van het gebaar als over de niet-manuele informatie zoals mimiek. Deze ambiguïteit wordt deels weggewerkt door het gebruik van video's in digitale woordenboeken. (Zwitsers 2010: 451)

Woordenboeken die gebaren via video's weergeven, werden eerst beschikbaar gesteld op DVD of CD-rom. Intussen zijn deze – zeker in het Westen – eveneens beschikbaar of zelfs vervangen door online woordenboeken. Dit heeft als voordeel dat de gebruiker recent toegevoegde informatie meteen op de website kan raadplegen zonder een nieuwe editie van het woordenboek te moeten aanschaffen. In tegenstelling tot auteurs van papieren gebarentaalwoordenboeken moeten lexicografen van online woordenboeken minder rekening houden met de omvang van het werk, waardoor ze meer informatie

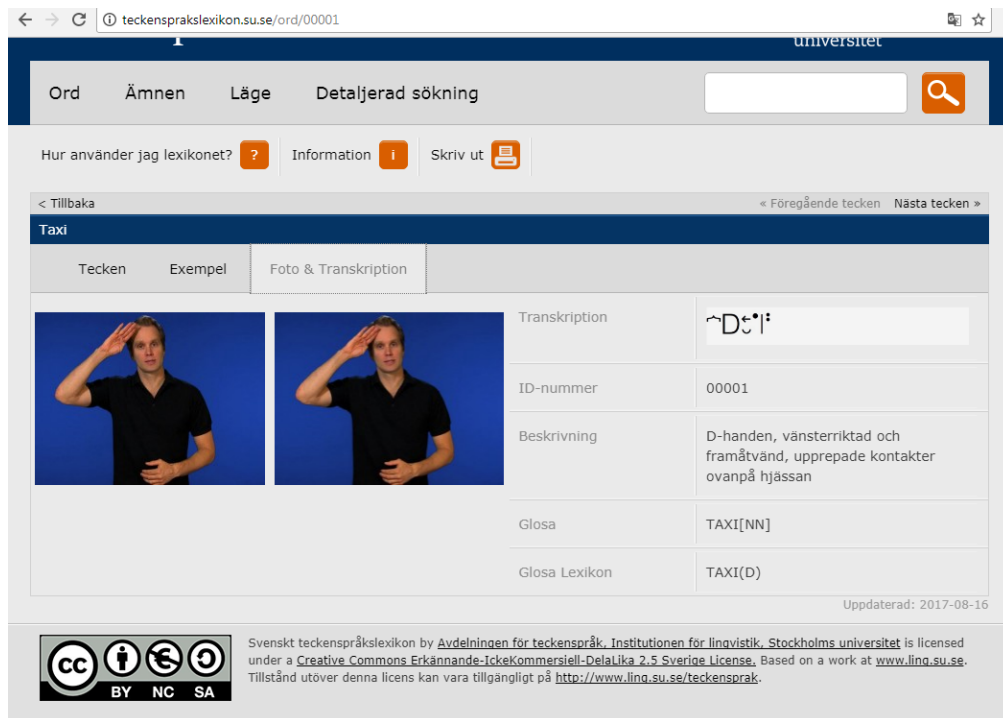
aan elk lemma kunnen toegevoegen, zoals blijkt uit Fig. 11, 12 en 13. De beschikbaarheid van de website is echter gevoelig voor technische storingen.

Figuur 11: Illustratie uit het *Svenskt Teckenspråkslexikon* (www.teckensprakslexikon.su.se).
Informatie over het Zweedse gebaar TAXI.

Figuur 12: Illustratie uit het *Svenskt Teckenspråkslexikon* (www.teckensprakslexikon.su.se).
Voorbeeldzinnen met het Zweedse gebaar TAXI.

Figuur 13: Illustratie uit het *Svenskt Teckenspråkslexikon* (www.teckensprakslexikon.su.se).
Foto en transcriptie van het Zweedse gebaar TAXI.

Als alternatief voor video's wordt momenteel geëxperimenteerd met computergeanimeerde gebaren waarbij niet een persoon maar een 3D-geanimeerd personage het gebaar uitvoert. Het voordeel aan deze technologie is dat het gebaar vanuit verschillende hoeken bekeken kan worden zodat ook de laatste ambiguïteit (die soms nog in video's bestaat) weggewerkt wordt. Doordat het gebaar niet door een persoon maar door een 3D-geanimeerd personage wordt uitgevoerd, wint het woordenboek aan neutraliteit. De uitdaging is vooral technologisch: de beweging moet vloeiend en natuurlijk overkomen en de mimiek dient accuraat te zijn. Deze technologie zou op termijn ook toelaten lemma's via de gebarentaal op te zoeken door voor de webcam een gebaar uit te voeren. De computeranimatie is in volle ontwikkeling en wordt momenteel nog niet in gebarentaalwoordenboeken gebruikt. (Halawani 2008)

Figuur 14: Computergeanimeerde weergave van gebaren. © Mocaplab

6.7. Lemmatiseren

Bij het documenteren van het lexicon van een taal is het belangrijk om vast te stellen wat men verstaat onder een lexeem. Algemeen genomen kan een lexeem gedefinieerd worden als een eenheid die refereert naar een set van woorden in een taal die in vorm en betekenis gerelateerd zijn aan elkaar. Deze set van woorden kan gegroepeerd worden onder een hoofdwoord of lemma. Dit is vaak de standaardvorm waarvan andere varianten afgeleid lijken te zijn, bijv. de vervoegde vormen ‘wandelt’, ‘wandelt’, ‘wandelde’ zijn allemaal variaties van het hoofdwoord – en tevens de infinitief – ‘wandelen’. (Fenlon et al. 2015) In woordenboeken voor gesproken talen wordt de methode om gerelateerde woorden op te lijsten onder lemma’s consequent toegepast. De gebruiker van een woordenboek weet dat hij de vorm ‘wandelde’ niet als afzonderlijk lemma in het boek zal vinden, maar moet zoeken onder de infinitief ‘wandelen’.

Gebarentaalwoordenboeken kunnen op eenzelfde manier geordend worden. Alvorens lexicografen deze methode kunnen toepassen, moeten ze echter duidelijke criteria definiëren om te bepalen welke gebaren beschouwd worden als varianten van eenzelfde lexeem dan wel als verschillende lexemen. (Johnston & Schembri 1999) Momenteel wordt dit proces van lemmatiseren echter weinig gebruikt voor het ordenen van gebarentaalwoordenboeken. Een mogelijke oorzaak hiervoor is het uitdagende proces om gebaren te groeperen volgens fonetische en fonologische criteria zonder het beschikken over een ingeburgerd notatiesysteem (zie §6.5). (zie Fenlon et al. 2015)

6.8. Lemma’s ordenen

Het ontbreken van een algemeen aanvaard notatiesysteem voor gebarentalen maakt dat er ook geen algemeen aanvaard ‘gebarenalfabet’ bestaat. Hierdoor is het niet eenvoudig om lemma’s volgens de gebarentaalparameters te ordenen. In de meeste papieren woordenboeken zijn de glossen alfabetisch of eerst thematisch en dan alfabetisch geordend volgens gesproken taal. De thematische opdeling wordt vaker gebruikt in Sub-Sahara Afrika. Deze aanpak is zeer nuttig gebleken bij gebruikers die niet vertrouwd zijn met woordenboeken geordend volgens alfabet. (Schmaling 2012: 242)

Het alfabetisch ordenen lijkt de eenvoudigste manier om lemma’s te ordenen, voornamelijk omdat deze methode gekend is bij (horende) gebruikers, die (zeker in het verleden, zie §4) vaak de doelgroep waren van gebarentaalwoordenboeken. (Van Cleve 2003: 494). Het werk wordt hierdoor echter minder toegankelijk voor dove en/of laaggeschoolde gebruikers die minder vertrouwd zijn met de gesproken taal. (Schmaling 2012: 241) Bij het ordenen van de lemma’s volgens de gesproken taal moet in het meertalige Sub-Sahara Afrika overigens eerst beslist worden in welke taal/talen de lemma’s zullen worden weergegeven alvorens ze alfabetisch te kunnen ordenen.

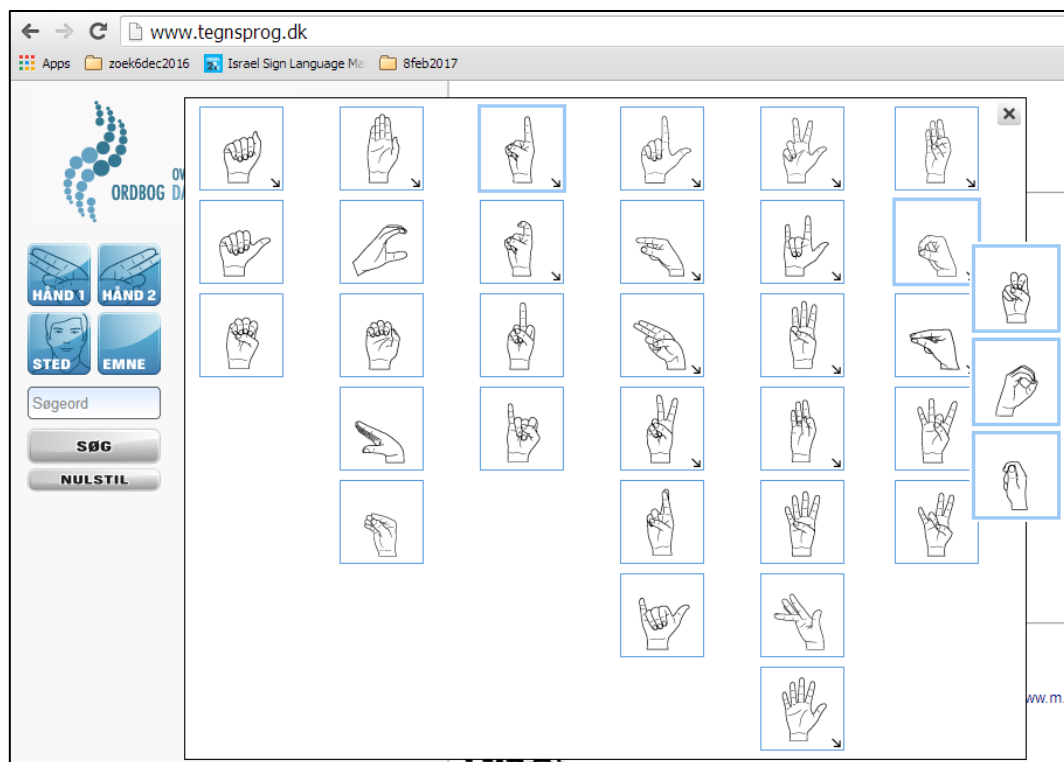
Gebarentaalwoordenboeken kunnen ook geordend worden volgens gebarentaalparameters. Stokoe en zijn collega’s gebruikten deze methode voor hun linguïstisch onderbouwd woordenboek in 1965. Voor de Amerikaanse gebarentaal werd dit voorbeeld herhaald in 1998 door Tennant en Brown in *The*

American Sign Language Handshape Dictionary (Fig. 15) alsook in het *Nambian Sign Language to English and Oshiwambo* van Morgani et al. (1991). Het ordenen van de gebaren volgens de handvorm is echter problematisch omdat deze (nog) geen vastgelegde volgorde hebben.

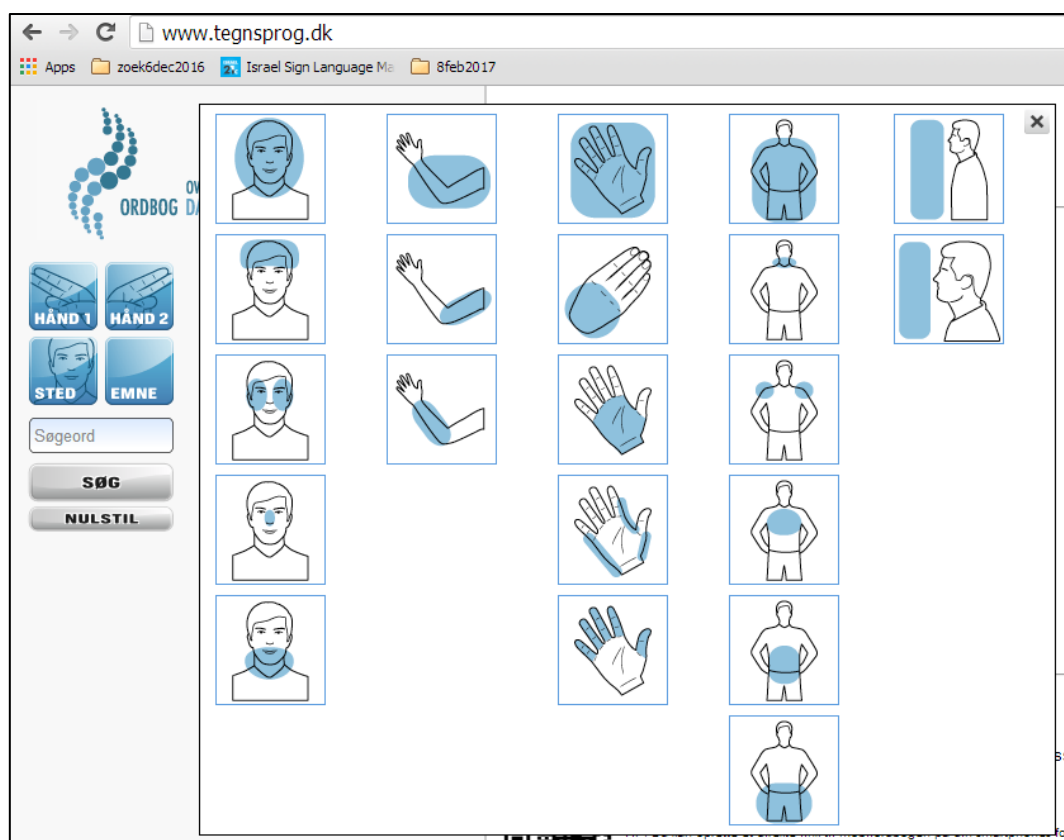

Figuur 15: Illustratie uit *The American Sign Language Handshape Dictionary* (Tennant & Brown 1998: 42).

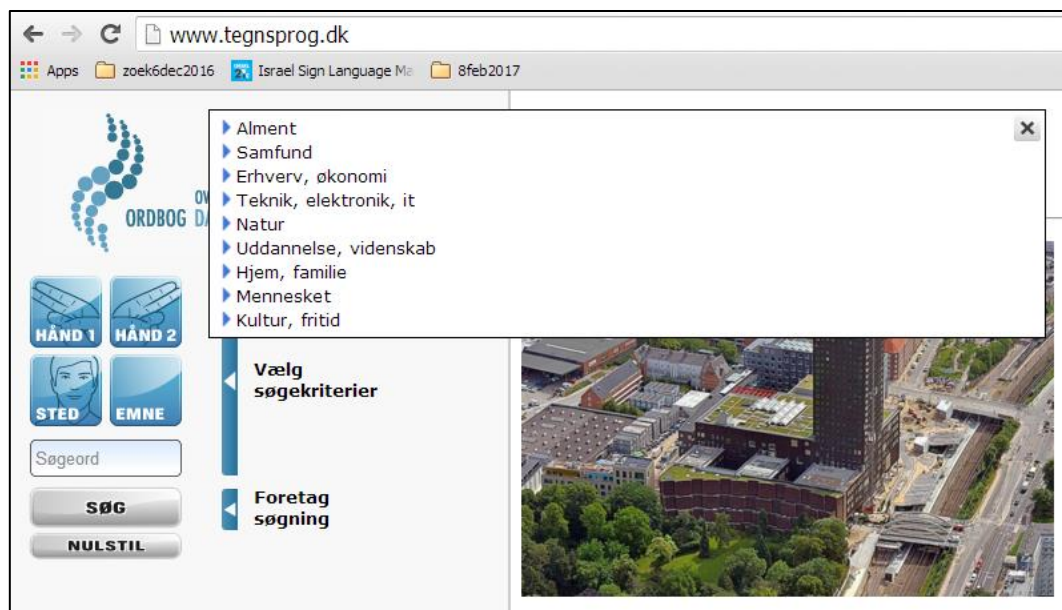
Met de opkomst van digitale gebarentaalwoordenboeken is het eenvoudiger geworden om een lemma volgens de gebarentaalparameters op te zoeken. Doordat de gebruiker een lemma kan vinden aan de hand van een zoekfunctie, wordt het ordenen van de lemma's minder relevant. (Zwitsers 2010: 451) In het online woordenboek voor de Deense gebarentaal (www.tegnsprog.dk) kan de gebruiker bijvoorbeeld de handvorm (Fig. 16), de locatie (Fig. 17) en/of het thema (Fig. 18) van het lemma ingeven en op die manier gericht naar een gebaar zoeken.

Figuur 16: Illustratie uit het Ordbog Dansk Tegnsprog (<http://www.tegnsprog.dk>). De gebruiker maakt een keuze tussen 65 handvormen voor de actieve en passieve hand.

Figuur 17: Illustratie uit het Ordbog Dansk Tegnsprog (<http://www.tegnsprog.dk>). De gebruiker maakt een keuze tussen 21 locaties op of voor het lichaam.

Figuur 18: Illustratie uit het *Ordbog Dansk Tegnsprog* (<http://www.tegnsprog.dk>).

De gebruiker maakt een keuze uit 9 thema's.

7. Uitdagingen gerelateerd aan Sub-Sahara Afrika

Naast de specifieke uitdagingen gelinkt aan het samenstellen van woordenboeken voor gebarentalen (§6), brengt lexicografisch werk omtrent gebarentalen in Sub-Sahara Afrika extra moeilijkheden met zich mee. In dit deel wordt dieper ingegaan op gesproken talen zonder schrift (§7.1), meertaligheid (§7.2), technologie (§7.3) en dovenscholen en de bijhorende invloed van 'blanke' gebarentalen (§7.4).

7.1. Gesproken talen zonder schrift

Voor woordenboeken in Sub-Sahara Afrika vormt niet enkel het ontbreken van een schrift voor gebarentalen een probleem, maar ook de afwezigheid van een geschreven vorm voor bepaalde gesproken talen. In dat geval kan een schrift worden overgenomen uit een andere taal of een nieuw schrift worden uitgevonden. Dit gebeurde reeds voor heel wat orale talen in Afrika. Niet onbelangrijk is dat ook de lokale bevolking vertrouwd moet worden met deze neergeschreven vorm. Zo niet mist het samenstellen van het (gebarentaal)woordenboek zijn doel. (Schmaling 2012: 240)

7.2. Meertaligheid

In tegenstelling tot West- en Noord-Europa – waar elk land na het nationalisme uit de 19e eeuw nagenoeg één standaardtaal hanteert (al is geen enkel land natuurlijk volledig eentalig) – blijft meertaligheid in Sub-Sahara Afrika een feit. Dit vormt een extra uitdaging voor het samenstellen van vertalende gebarentaalwoordenboeken, meer bepaald: In welke gesproken taal/talen worden de glossen weergegeven? Deze vraag is zeer relevant in landen waar meer dan honderd (cf. Tanzania) tot soms zelfs meer dan driehonderd (cf. Nigeria) talen gesproken worden. (Schmaling 2012: 242)

Uit de studie van Schmaling (2012: 243) blijkt dat de helft van de lexicografen kiest voor de meest eenvoudige oplossing: In de helft van de woordenboeken voor Afrikaanse gebarentalen wordt gekozen voor de voormalige kolonisatietaal (meestal het Engels of het Frans). In de andere helft van de gevallen worden de glossen naast het Engels of het Frans eveneens geglost naar één of meer Afrikaanse talen. Aangezien de meeste Afrikaanse landen na de onafhankelijkheid de voormalige kolonisatietaal behielden in domeinen als het onderwijs, is het een evidente keuze om (onder andere) te kiezen voor glossen in het Engels of het Frans.

Over de mate van meertaligheid in Afrikaanse gebarentalen bestaat weinig onderzoek en bijgevolg weinig duidelijkheid. De idee dat elk land een nationale gebarentaal zou hebben, is deels ontstaan uit de idee van één gesproken taal per natie (zie hierboven). We kunnen spreken over de Nederlands Gebarentaal, de Japanse gebarentaal of de Hongaarse gebarentaal omdat we weten dat deze landen voor gesproken talen een beleid voeren van één nationale (gesproken) taal. (Woll et al. 2001: 14) Voor vele landen lijkt het echter onlogisch om te refereren naar een enkele (nationale) gebarentaal. We mogen niet uitgaan van het feit dat er slechts één Indische gebarentaal of één Zuid-Afrikaanse

gebarentaal bestaat. Doven hebben misschien een nationaal Doof identiteitsgevoel, maar spreken daarom niet noodzakelijk dezelfde gebarentaal(variant) (Woll et al. 2001: 14). Ook de auteurs van het *Namibian Sign Language to English and Oshiwambo* (Morgan et al. 1991) twijfelen of er slechts één of meerdere gebarentalen in Namibië bestaan. In het noorden van Nigeria onderzocht Schmaling (2000: 47) de *Magannar Hannu* en volgens de eerste resultaten zou deze Hausa Gebarentaal een afzonderlijke gebarentaal kunnen zijn en geen regiolect van de *Nigerian Sign Language*. Verder onderzoek moet uitwijzen of deze indruk correct is. Ook de *Adamorobe Sign Language* in het oosten van Ghana lijkt niet gerelateerd te zijn aan de *Ghanaian Sign Language*. (Nyst 2007)

7.3. Technologie

Een aantal uitdagingen gerelateerd aan het samenstellen van papieren gebarentaalwoordenboeken verdwijnen bij de keuze voor een online medium. In Sub-Sahara Afrika maakt dit soort technologie echter (nog) geen deel uit van het dagelijkse leven zoals dat in het Westen het geval is. Indien lexicografen voor Afrikaanse gebarentalen ervoor kiezen het woordenboek enkel digitaal beschikbaar te stellen, heeft een groot deel van de beoogde doelgroep geen toegang tot het werk. (Schmaling 2012)

7.4. Dovenscholen en de bijhorende invloed van ‘blanke’ gebarentalen

Dovenonderwijs in Sub-Sahara Afrika is ontstaan in de 19^e eeuw, voornamelijk via horende Europese missionarissen die de visie van oraal dovenonderwijs uit hun thuisland meebrachten. Dit onderwijs was slechts toegankelijk voor een fractie van de Afrikaanse dovenpopulatie. In de 20^e eeuw werd het dovenonderwijs in westelijk Afrika voornamelijk beïnvloed door de dove Afrikaans-Amerikaanse missionaris Andrew Foster, afgestudeerd aan de *Gallaudet College* (nu *Gallaudet University*). Hij richtte 31 dovenscholen op in 17 West-Afrikaanse landen. (Carroll & Mather 1997, Nyst 2010) Hij introduceerde er het concept van Totale Communicatie waar zowel *Signed English*⁷, *American Sign Language* als inheemse gebarentalen welkom waren. Fay (1999) meldt dat missionarissen uit de Verenigde Staten en uit de Scandinavische landen dovenscholen hebben opgericht in Ethiopië en daarmee ook de gebarentaal en het vingeralfabet uit hun eigen land hebben meegebracht, terwijl het Amhaars – de primaire taal in Ethiopië – een ander alfabet heeft. Burton (2002) beschrijft eveneens dat buitenlandse gebarentalen in het Afrikaanse dovenonderwijs werden geïntroduceerd tot zelfs opgedrongen zonder rekening te houden met of zelfs respecteren van de inheemse gebarentalen.

Naast het dovenonderwijs dat gebaren toeliet, werden in heel Sub-Sahara Afrika ook dovenscholen opgericht die de oralistische methode hanteerden. Deze onderwijsvorm bleek in Sub-Sahara Afrika

⁷ *Signed English* is gelijkaardig aan het gebarensysteem Nederlands met Gebaren, zie §8.2.

echter minder eenvoudig te implementeren dan in Europa, dit omwille van (minstens) twee redenen: (1) In het meertalige Afrika (zie §7.2) is het kiezen van een gesproken onderwijstaal minder voor de hand liggend. In de meeste gevallen werd de officiële taal (Engels of Frans) gekozen en dus een andere taal dan de (gesproken) thuistaal van vele kinderen. (2) In bepaalde Afrikaanse talen (voornamelijk in West-Afrika) treedt betekenisverschil op bij het gebruik van tonen. Deze zijn zeer moeilijk te onderscheiden via liplezen. (Foster 1975)

Het oprichten van dovenscholen in Sub-Sahara Afrika heeft een enorme impact gehad op de ecologie van de gebarentalen in deze regio's. Waar doven voordien voornamelijk analfabeet, taallos en geïsoleerd opgroeiden, worden ze nu samengebracht binnen de dovenschool waarmee ze de fundamenteën leggen van de volwassen d/Dovengemeenschap⁸ in deze regio. (Nyst 2010, Lee 2012) Slechts op een aantal locaties waren reeds d/Dovengemeenschappen aanwezig alvorens een dovenschool werd opgericht, bijv. in Noord-Nigeria en Mali. Bestaande d/Dovengemeenschappen werden mogelijk beïnvloed door het inrichten van dovenonderwijs in de regio. (Nyst 2010)

Doordat – zeker in het begin – d/Dove onderwijzers uit de regio werden opgeleid door buitenlandse (Dove) onderwijzers, was de voertaal tussen beiden een 'blanke' gebarentaal zoals *American Sign Language* (ASL) of een Scandinavische gebarentaal. Enerzijds werd aangemoedigd om de inheemse gebarentalen ook in het onderwijs te gebruiken (Foster 1975), anderzijds werd het dovenonderwijs ondersteund door educatief materiaal opgesteld in een buitenlandse gebarentaal, zoals *American Sign Language*. (Nyst 2010) Dit heeft een niet te onderschatten invloed gehad op heel wat Sub-Sahara Afrikaanse gebarentalen. De meeste officiële gebarentalen, zoals *Ghanaian Sign Language* en *Nigerian Sign Language* zijn doorheen de decennia eerder ASL-gebaseerde gebarentalen geworden aangevuld met lexicon uit de inheemse gebarentalen. Deze officiële gebarentalen – met sterke invloed uit 'blanke' gebarentalen – zijn de onderwijstalen geworden van het dovenonderwijs. Afrikaanse d/Doven kennen bijgevolg een hogere status toe aan de officiële gebarentaal van hun land dan aan inheemse gebarentalen/gebarentaalvarianten, die minder tot niet beïnvloed werden door buitenlandse gebarentalen, maar in veel gevallen ook nauwelijks het onderwerp van een taalkundige studie zijn geweest. (Nyst 2010)

⁸ Doof met hoofdletter 'D' verwijst naar een culturele identiteit, doof met kleine 'd' verwijst naar gehoorverlies. Wanneer onduidelijk is welke betekenis van toepassing is en/of wanneer beide betekenissen mogelijk correct zijn, wordt de term als volgt weergegeven: d/Doof.

8. Vlaanderen

8.1. De Vlaamse Gebarentaal

De Vlaamse Gebarentaal (VGT) werd in april 2006 door de Vlaamse regering officieel erkend als de taal die gebruikt wordt door de Dovengemeenschap in Vlaanderen – Dovengemeenschap met hoofdletter 'D' omdat deze gemeenschap zich cultureel identificeert. De Vlaamse Dovengemeenschap telt 5000 à 6000 gebruikers. (Loots et al. 2003).

De Vlaamse Gebarentaal is ontstaan in en rond de verschillende dovenscholen in Vlaanderen. In elke Vlaamse provinciehoofdstad werd een dovenschool opgericht, meestal in de vorm van internaat. Aangezien 90-95% van de dove kinderen geboren werd in een horend gezin, was de dovenschool vaak de eerste kennismaking met gebaren. Tussen de dovenscholen was weinig contact, waardoor vijf regionale varianten ontstonden – overeenkomstig met de vijf Vlaamse provincies. Uit de lexicografische studie van Vanhecke & De Weerd (2004: 27) blijkt inderdaad dat de Vlaamse Gebarentaal bestaat uit vijf regiolecten. Naast deze interregionale verschillen bestaan ook intraregionale verschillen in het lexicon, zoals het verschil in gender (bijv. door het opsplitsen van dovenscholen in jongens- en meisjesafdelingen; Van Herreweghe & Vermeerbergen 2004: 112) of leeftijd (bijv. dove kinderen liepen vroeger school in het dovenonderwijs en stromen nu eerder in in het reguliere onderwijs; Vermeerbergen & Van Herreweghe, nog niet gepubliceerd: 1-2)

Hoewel op dit ogenblik geen gestandaardiseerde vorm van de Vlaamse Gebarentaal bestaat, komen Vanhecke & De Weerd (2004) voorzichtig tot de conclusie dat de vijf regiolecten op natuurlijke wijze naar elkaar toe groeien richting een gestandaardiseerde gebarentaal, dit o.a. door verhoogde contacten tussen Doven uit de verschillende regio's. Bovendien vertonen de vijf varianten een gelijkaardige grammaticale structuur (Vermeerbergen 1996, Van Herreweghe & Vermeerbergen 2006) en kunnen Doven uit de verschillende regio's vrijwel probleemloos met elkaar communiceren.

Conform aan artikel 6 uit het decreet van 5 mei 2006 houdende de erkenning van de Vlaamse Gebarentaal wordt het in 1997 opgerichte Vlaamse Gebarentaalcentrum (VGTC) erkend als officieel onderzoekscentrum voor de Vlaamse Gebarentaal (Van Herreweghe et al. 2016). De bescheiden financiële middelen werden tijdens de eerste beleidsperiode (2008-2011) besteed aan onderzoek naar grammaticale aspecten van de Vlaamse Gebarentaal. De tweede beleidsperiode (2012-2015) focuste eerder op lexicografische projecten. De Meulder (2012) kaart echter aan dat de financiële middelen onvoldoende zijn om een gedegen en structurele werking uit te bouwen.

8.2. Eerdere lexicografische projecten

De Vlaamse Gebarentaal werd lang (en wordt soms nog) aanschouwd als primitief en minderwaardig. Ze heeft lange tijd enkel 'ondergronds' bestaan en had geen rol in het ruimere maatschappelijke leven, maar werd enkel gebruikt voor onderlinge contacten binnen de Vlaamse Dovengemeenschap.

In het begin van de jaren zeventig kunnen we spreken van een internationale (her)waardering van gebarentalen. Ook in Vlaanderen ontstond een groeiende interesse voor de leefwereld van Doven in het algemeen en voor (het gebruik van) de Vlaamse Gebarentaal. (De Weerdt & Van Hecke 2003: 11)

Binnen de context van deze hernieuwde waardering werd in 1979 besloten het gebarensysteem Nederlands met Gebaren (NmG) te ontwikkelen en te promoten. Daarom werd in 1980 de 'Gebarencommissie' opgericht. De belangrijkste doelstelling van deze commissie was het 'kiezen' van de gebaren die in NmG gebruikt zouden worden. Er bestond immers geen 'standaard' Vlaamse Gebarentaal, enkel een aantal regionale varianten. Nederlands met Gebaren doelt op een 1-op-1-relatie tussen woord en gebaar. Daarnaast werden ook gebaren uitgevonden om morfologische markeerders in het Nederlands aan te duiden – bijvoorbeeld een markeerder voor de comparatief en superlatief, voor verkleinwoorden, voor meervoud van zelfstandige naamwoorden, voor het aanduiden van de verleden tijd enzovoort. De Gebarencommissie – die overwegend bestond uit Dove gebarentaalgebruikers uit alle Vlaamse provincies – moest ook voor elk van de 9200 meest frequent gebruikte Nederlandse woorden of begrippen een standaardgebaar selecteren. (Geysels et al. 1989) Voor bepaalde begrippen werden nieuwe gebaren uitgevonden, bijvoorbeeld omdat men de gebaren voor een bepaalde 'klasse' van woorden (zoals de namen van kleuren) op elkaar wilde laten lijken zodat ze gemakkelijker te onthouden zouden zijn. (De Weerdt & Van Hecke 2012: 12-13) De morfosyntax van Nederlands met Gebaren werd ontleend aan het Nederlands. (Buyens 1987).

De maandelijkse bijeenkomsten hebben in 1995 geleid tot de publicatie van het *Gebarenwoordenboek* (Buyens 1995) waarin de geselecteerde standaardgebaren via lijntekeningen werden weergegeven. Op het moment van publicatie was de mentaliteit ten opzichte van Nederlands met Gebaren echter veranderd. In de beginperiode is het geloof in NmG erg groot geweest: er werd gedacht dat het gebruik van een gebarensysteem ervoor zou zorgen dat de gesproken taal voor doven 'zichtbaar' zou worden en dus gemakkelijk(er) zou worden begrepen en het Nederlands dus ook beter toegankelijk zou zijn voor kinderen in het dovenonderwijs. Een gebarensysteem zou makkelijk te leren zijn voor zowel doven als horenden. Bovendien – zo werd gedacht – zouden doven NmG beginnen hanteren als een soort 'Algemene (standaard) Gebarentaal' zoals ook voor de gesproken taal – naast de verschillende dialecten – een Algemeen Nederlands bestaat. (Van Herreweghe & Vermeerbergen 2004: 111-114; De Weerdt & Van Hecke 2012: 13)

Op het moment van publicatie groeide het besef dat de Vlaamse Gebarentaal een volwaardige taal is o. a. door internationale contacten (De Clerck 2007: 9; Van Herreweghe & Vermeerbergen 2009: 316) en door de eerste resultaten van grammaticaal onderzoek naar VGT (Van Herreweghe 1995; Vermeerbergen 1996, Vermeerbergen 1997). Tijdens de Algemene Vergadering van Fevlado⁹ in 1995 werd het gebruik van Nederlands met Gebaren uiteindelijk afgewezen ten voordele van de Vlaamse Gebarentaal. Uit de studie van Van Herreweghe & Vermeerbergen (2004) blijkt echter dat dit lexicografische project en het bijhorende *Gebarenwoordenboek* (Buyens 1995) toch een invloed hebben gehad op het lexicon van de Vlaamse Gebarentaal.

⁹ Federatie van Vlaamse Dovenorganisaties

Rond dezelfde periode zochten onderzoekers naar subsidies voor lexicografisch onderzoek naar de Vlaamse Gebarentaal, wat hen tegen het einde van de twintigste eeuw lukte. Met deze fondsen werd een eerste project naar de lexicale variatie van de Vlaamse Gebarentaal opgezet, wat uiteindelijk zou leiden tot het *Woordenboek Nederlands – Vlaamse Gebarentaal / Vlaamse Gebarentaal – Nederlands*. (De Weerdt & Vanhecke 2004)

9. Tanzania

9.1. De Tanzaniaanse gebarentaal

De *Lugha ya Alama ya Tanzania* (LAT) of Tanzaniaanse gebarentaal werd in 1994 officieel erkend door de Tanzaniaanse regering (WFD Global Survey Report: 2008), maar momenteel wordt weinig concreet met deze erkenning gerealiseerd (Lee 2012: 143). De horende gemeenschap voelt zich ongemakkelijk bij de aanwezigheid van gebaren in die mate dat doven¹⁰ zelfs getuigen over fysieke en verbale mishandeling omdat ze in de publieke ruimte gebaarden. Hun visuele manier van communiceren benadrukt namelijk hun handicap, terwijl ze door niet te gebaren hun handicap kunnen verbergen en als 'normaal' kunnen overkomen. (Lee 2012: 144; Jackson 2017)

LAT is een relatief nieuwe gebarentaal die mogelijk pas ontstond vanaf 1963 bij de start van het dovenonderwijs in Tanzania. (Lee 2012: 176) In bepaalde dovenscholen, zoals in het *Tabora Deaf-Mute Institute*, is het gebruik van gebaren verboden. In de *Selous school for the deaf* werd tot 1993 in de Finse gebarentaal onderwezen. De scholen waar door het samenbrengen van doven toch Tanzaniaanse gebarentaal ontstond, hebben vanwege de geografische afstand weinig contacten met elkaar. Deze gebarentalen zijn onafhankelijk van elkaar in en rond de verschillende dovenscholen ontstaan en onderzoek ontbreekt om te kunnen bepalen of LAT een paraplueterm is voor verschillende varianten van eenzelfde gebarentaal dan wel bestaat uit verschillende gebarentalen. Bovendien gaat slechts 3-5% van de dove kinderen naar (een doven)school. 95% van de kinderen groeit analfabeet, taalloos en geïsoleerd op zonder contacten met andere doven en dus zonder LAT of een andere gebarentaal. (Moore & Panara 1996, Muzale 2004, Lee 2012)

Naast de veertien dovenscholen (Muzale 2004) bestaat in Tanzania ook het systeem van 'gemengde scholen' waarbij kinderen met allerlei soorten handicaps in één onderwijssysteem worden samengezet. Hoewel dit onderwijs beter toegankelijk is voor kinderen in een rolstoel, albino's en zelfs blinden, blijft de lesinhoud ontoegankelijk voor dove kinderen. (Lee 2012: 143) De huidige regering onder president Magufuli zet het beleid van inclusief onderwijs voort waarbij doven en horenden samen les volgen en de leerkrachten opgeleid worden om hun lessen in de gesproken taal simultaan te ondersteunen met gebaren. (Jackson 2017)

Cijfers over het precieze aantal doven in Tanzania variëren sterk. De *World Federation of the Deaf* schatte het aantal in 2008 op 278.000. Jackson (2017) vermeldt 185.000 mensen met gehoorverlies. De website van *Fracarita Belgium* heeft het over 800.000 doven en haalde dit cijfer bij de Universiteit van Dar es Salaam. Over het aantal doven met kennis van LAT bestaan geen cijfers, al stelt Lee (2012: 142) wel dat het aantal gebaarders stijgt.

¹⁰ Uit de studie van Lee (2012) blijkt dat doven in Tanzania zich (meestal) niet cultureel identificeren, waardoor gekozen wordt om 'doof' met een kleine 'd' te schrijven.

9.2. De Rumonge Deaf Cooperative

In 2010 werd in Ujiji in de provincie Kigoma (West-Tanzania, zie Fig. 19) de *Rumonge Deaf Cooperative* opgericht. Dit is een initiatief van de Broeders van Liefde en Fracarita Belgium¹¹, gesteund door Compagnie Emmaüs en de Oud-leerlingenbond Vrienden van de Vader Triest¹². Deze dovencoöperatie wil in de eerste plaats doven economisch en daarnaast ook sociaal *empoweren*. Daarom worden toegankelijke beroepsopleidingen georganiseerd en wekelijks gebarentaallessen verzorgd. (Fracarita Belgium 2014) Daarnaast heeft de coöperatie o.a. de functie van veilige ontmoetingsplek waar doven terecht kunnen met zorgen en vragen, maar ook samen kunnen vertoeven en een gezelschapspel kunnen spelen.

De *Rumonge Deaf Cooperative* biedt een ondersteunde ruimte voor een dovengemeenschap en werkt hierdoor als katalysator voor de ontwikkeling van een lokale gebarentaal, een situatie die sterk doet denken aan de oprichting van een dovenschool in Nicaragua (zie Senghas 2003; Senghas et al. 1994). Binnen de dovencoöperatie bestaat een grote variatie in niveau van talige kennis, zowel van de gebarentaal (zie hieronder) als van het Swahili. Dit is te wijten aan het feit dat de coöperatie wordt gevormd door 44 leden met zeer diverse achtergronden. Drie doven werden als kind opgevangen in Maendeleo (Kigoma), een instelling van de Broeders van Liefde voor straatkinderen (enkel jongens). Ze leerden nauwelijks gebaren en communiceren voornamelijk via mimiek en gestures. Momenteel zijn ze betrokken bij de opleiding tot schrijnwerker binnen Rumonge samen met drie andere mannelijke doven met weinig gebarenkennis. Vier leden (drie mannen en één vrouw) liepen lagere school in het *Tabora Deaf-Mute Institute* (411km ten oosten van Kigoma, zie Fig. 19). Hoewel dit een strikt orale school is, leerden ze de gebarentaal van de oudere kinderen in de slaapzalen, weg van het wakend oog van de leerkrachten en begeleiders. Opvallend is dat deze vier leden in dezelfde school onderwijs hebben gelopen (zij het op verschillende momenten), maar toch veel lexicale variatie in hun gebaren vertonen. De reden hiervoor is niet duidelijk. Ze drukken zich echter allemaal vlot uit in gebaren en het lexicon van twee van de vier werd duidelijk beïnvloed door de Vlaamse Gebarentaal (zie §12.5.4). Een andere lid gaat momenteel naar een inclusieve school in Mwanza (617km ten noordoosten van Kigoma, zie Fig. 19) en spendeert zijn schoolvakanties in Rumonge. Eén lid komt oorspronkelijk uit Dar es Salaam (zie Fig. 19) en woont intussen al jaren in Kigoma. Zijn manier van communiceren is zeer visueel – bijna theatraal – met weinig gebaren uit het bevroren lexicon. In de communicatie met zijn kinderen wisselt hij af tussen spreken en gebaren. Zijn dochter antwoordt bijna altijd in het gesproken Swahili tegen hem. Vijf doven leven en werken in de visserij in Katonga (een deelgemeente van Kigoma) en komen sporadisch naar Rumonge. Ze drukken zich zeer vlot uit in gebaren. Eén dove werkt als kapper en de snelheid waarmee hij gebaart, is uiterst opvallend. Hoewel hij geboren en getogen is in Kigoma, hanteert hij een lexicon dat voor de auteur van deze scriptie niet altijd vlot te begrijpen is. Drie vrouwen zijn afgestudeerd als naaister en werken dagelijks samen binnen de naaiafdeling van Rumonge. Eén van hen is doof, groeide op in een gezin van zes kinderen

¹¹ De ngo van de Broeders van Liefde.

¹² Een vereniging met als doelstelling contactdagen organiseren met oud-leerlingen van de doveninstituten van de 'Appelstraat' in Gent en het Sint-Gregoriusinstituut in Gentbrugge onderling en met de oud-leerlingen en het opvoedend en onderwijzend personeel van beide instituten.

waarvan drie doof en liep school in Tabora (zie hierboven), de tweede werd pas op latere leeftijd slechthorend en spreekt bijgevolg perfect Swahili, de derde werd op jonge leeftijd slechthorend en groeide geïsoleerd op. De drie vrouwen wisselen in hun onderlinge communicatie probleemloos tussen spreken en gebaren. Twee van hen hebben kinderen en kiezen ervoor om met hun kinderen te spreken i.p.v. te gebaren. Slechts een aantal leden is genetisch doof (in tegenstelling tot verworven doofheid, bijvoorbeeld door een kinderziekte) en groeide op in een deels dove familie. Het grootste deel van de leden binnen Rumonge groeide geïsoleerd op zonder gebaren of met een beperkt aantal thuisgebaren die ze gebruikten in hun communicatie met horende familieleden. Deze voorbeelden geven een kleine inkijk in de talige diversiteit binnen de *Rumonge Deaf Cooperative*. De meeste leden van de dovencoöperatie wonen binnen een straal van twee uur wandelafstand en ontmoeten elkaar voornamelijk binnen Rumonge. (persoonlijke werkervaring 2015-2016)

Figuur 19: Kaart van Tanzania

(<http://www.groundwaterscience.com/resources/stuarts-blog/108-tanzania-trip.html>)

Het is niet duidelijk in welke mate de 'Rumonge-gebarentaal' gerelateerd is aan de *Lugha ya Alama ya Tanzania* zoals die dankzij het lobbywerk van CHAVITA¹³ en de Universiteit van Dar es Salaam erkend is geweest door de overheid. Geografisch gezien liggen beide locaties 1200km van elkaar verwijderd. Met de huidige infrastructuur betekent dit twee dagen reizen. Bovendien valt op dat de

¹³ *Chama cha Viziwi Tanzania*, de nationale organisatie voor doven in Tanzania.

doven uit Dar es Salaam en de doven uit Rumonge elkaar niet zonder een doventolk¹⁴ kunnen begrijpen. Taalkundig onderzoek ontbreekt om te kunnen stellen of beide talen aan elkaar gerelateerd zijn (en dus varianten zijn van eenzelfde gebarentaal) of twee distincte gebarentalen vormen. Aangezien doven uit Dar es Salaam en doven uit Kigoma elkaar niet zonder vertolking kunnen begrijpen, bestaat het vermoeden dat beide talen geen varianten zijn van dezelfde taal. Hier bestaat wegens gebrek aan onderzoek echter geen zekerheid over. Er zijn taalvormen die verschillend zijn tot op het punt van onderlinge onverstaanbaarheid, maar waarbij sprekers zich toch tot gebruikers van eenzelfde taal beschouwen. (Woll et al. 2001: 13) Dat lijkt echter niet het geval binnen de *Rumonge Deaf Cooperative*. Bij het verwijzen naar hun visueel-gestuele manier van communiceren, gebruiken ze nooit de term 'Tanzaniaanse gebarentaal' of zelfs 'gebarentaal'. Ze spreken steeds over 'gebaren' als in '*Hij kan goed gebaren*' of '*Op zaterdag is er gebarenles*'. In het verder verloop van deze scriptie wordt de gebarentaal zoals deze zich momenteel binnen de *Rumonge Deaf Cooperative* ontwikkelt aangeduid met de term 'Rumonge-gebarentaal' zonder hiermee te willen impliceren dat deze een op zichzelf staande gebarentaal is dan wel een variant van de LAT (of een andere gebarentaal).

Het is geoorloofd te spreken van de 'Rumonge-gebarentaal' (zij het als afzonderlijke taal dan wel als variant/regiolect van een wijder verspreide gebarentaal) aangezien de leden van de Rumongedovengemeenschap aangeven dat ze probleemloos met elkaar kunnen communiceren. Indien een gesprek tussen twee leden toch stroef verloopt, is dit te wijten aan het feit dat één van de (of beide) gesprekspartners weinig kennis bezit van om het even welke taal en dus algemeen moeite heeft met communiceren. Het vermoeden bestaat dat de Rumonge-gebarentaal beïnvloed is geweest door of gerelateerd is aan andere gebarentalen/gebarentaalvarianten, zoals die van Uvinza (106km ten oosten van Kigoma), Tabora of Mwanza. Ook hier ontbreekt onderzoek om deze hypothese te staven.

9.3. Eerdere lexicografische projecten

In 1993 werd een eerste woordenboek voor de Tanzaniaanse gebarentaal samengesteld onder de titel *Kamusi ya lugha ya alama Tanzania / The Tanzanian Sign Language Dictionary: Kiswahili/Kiingereza-lugha ya alama / Swahili/English-Sign Language* (CHAVITA). Dit project werd gesubsidieerd door de Noorse Dovengemeenschap. Om binnen het beschikbare budget te blijven hebben de lexicografen zich beperkt tot het verzamelen van gebaren in Tanzaniaanse dovenscholen waar gebaren toegelaten is alsook grote dovengemeenschappen¹⁵. Het woordenboek bevat 900 gebaren¹⁶ met vertalingen naar het Engels en het Swahili. Elk concept wordt vertaald naar meerdere varianten waarbij telkens vermeld staat welk gebaar in welke regio gebruikt wordt. (Lee 2012)

¹⁴ Met doventolk wordt hier bedoeld: een dove die beide talen/varianten kent en tolkt tussen doven uit Dar es Salaam en doven uit Rumonge. Er bestaan (voor zover gekend) geen officiële opleidingen tot tolk LAT in Tanzania.

¹⁵ Het aantal dovenscholen en wat bedoeld wordt met 'grote dovengemeenschappen' wordt in Lee (2012) niet verder gespecificeerd.

¹⁶ Lee (2012) specificeert niet of het gaat om 900 gebaren dan wel 900 concepten.

Dit woordenboek gaf lobbyisten een houvast om in dovenscholen te pleiten voor het gebruik van de eigen gebarentaal in plaats van een vreemde gebarentaal. Het is onbekend in welke mate dit lobbywerk succesvol is geweest.

Een tweede editie werd gepubliceerd in 2004 met als titel *Kamusi ya Lugha ya Alama ya Tanzania (LAT) / Tanzanian Sign Language (TSL) Dictionary (2nd edition)* (Muzale 2004). In dit werk werden meer lemma's opgenomen met slechts één gebaar per concept. (Lee 2012) De tekeningen uit de eerste editie (A4-formaat) werden vervangen door zwart-witfoto's (A5-formaat). Dit woordenboek werd binnen de Rumonge-dovengemeenschap niet aanvaard omdat het "niet duidelijk is" en "vreemde gebaren bevat". (Chongela 2015).

10. Onderzoeksvraag & methodologie

Zoals in de inleiding (§1) reeds besproken, wordt in deze verhandeling een vergelijkende studie gedaan tussen het *Woordenboek Nederlands – Vlaamse Gebarentaal / Vlaamse Gebarentaal – Nederlands* en het *Kamusi ya Lugha ya Alama ya Viziwi wa Rumonge Kigoma, Tanzania – Rumonge Sign language dictionary of Kigoma, Tanzania*. Hoewel de projecten plaatsvonden in een geografisch verschillende context en een andere tijdsgeest, hebben beide een eerste aanzet willen geven tot het codificeren van een gebarentaal. Deze studie gaat op zoek naar de voornaamste gelijkenissen en verschillen tussen voorgenoemde lexicografische projecten en hun resulterende woordenboek. Naast de lexicografische vergelijking wordt specifiek aandacht geschonken aan de mate waarin culturele en regionale uitdagingen een dergelijk project kunnen beïnvloeden. Bovendien werd tijdens het samenstellen van het *Kamusi ya Lugha ya Alama ya Viziwi wa Rumonge Kigoma, Tanzania – Rumonge Sign language dictionary of Kigoma, Tanzania* expertise verworven waarover nog niet eerder werd gerapporteerd. En hoewel woordenboeken voor Europese gebarentalen steeds vaker in de literatuur worden behandeld, bestaat een grote schaarste in de wetenschappelijke literatuur omtrent gebarentaalwoordenboeken in Sub-Sahara Afrika. (Schmaling 2012)

In deze scriptie wordt een antwoord gezocht op volgende onderzoeksvragen: **In welke mate komen het lexicografische project voor de Vlaamse Gebarentaal in Vlaanderen (1999-2004) en het lexicografische project voor de Rumonge-gebarentaal in Kigoma (2015-2016) met elkaar overeen en in welke mate verschillen beide projecten van elkaar? Aan welke redenen zijn deze gelijkenissen en verschillen toe te schrijven?** Indien in deze vergelijking parallellen naar voor komen, kunnen beide projecten mogelijk van elkaar leren. Voornamelijk de toekomstige projecten in Kigoma kunnen inspiratie halen uit de vervolprojecten in Vlaanderen die gaande zijn of intussen in het verleden liggen.

Uit de literatuur (zie o.a. §3 en §6) blijkt dat lexicografen veelal met dezelfde vragen geconfronteerd worden bij het samenstellen van een gebarentaalwoordenboek. Deze vragen komen voort uit de noodzakelijke stappen die een lexicograaf in een dergelijk proces doorloopt. In deze studie wordt beschreven en vergeleken op welke manier de lexicografen in Vlaanderen en Kigoma deze vragen hebben beantwoord en welke motivaties hiervoor werden gegeven. Bijgevolg komen volgende aspecten aan bod: redenen voor het lexicografisch project (§.1), omkadering van het project (§.2), talen & titel (§.3), lexicografisch team (§.4), methodologie (§.5), overkoepelende structuur (§.6), macrostructuur (§.7), microstructuur (§.8), zoekmogelijkheden (§.9), uitdagingen tijdens het project (§.10), raadplegen van het woordenboek (§.11) en onthaal van het woordenboek binnen de (doven)gemeenschap (§.12). Ter inspiratie voor toekomstig lexicografisch werk in Kigoma wordt voor Vlaanderen ook het hiatenproject (2001-2002) kort besproken. (§11.13) Deze aspecten worden eerst beschreven voor het lexicografische project voor de Vlaamse Gebarentaal in Vlaanderen (§11) en nadien voor het lexicografische project voor de Rumonge-gebarentaal in Kigoma (§12). Nadien worden de aspecten voor beide projecten met elkaar vergeleken (§13) om tot slot te concluderen en vooruit te blikken (§14).

Over het lexicografische project voor de Vlaamse Gebarentaal (1999-2004) werd gerapporteerd in o.a. De Weerdts et al. 2004; Vanhecke & De Weerdts 2004; Van Herreweghe & Vermeerbergen 2003, 2004; Vermeerbergen & Van Herreweghe, nog niet gepubliceerd. Aspecten die in deze scriptie beschreven en vergeleken worden en waar in de bestaande literatuur geen informatie over te vinden is, werden aangevuld aan de hand van een afstandsinterview met de toenmalige (Dove) onderzoeksmedewerker (De Weerdts 2017 (zie bijlage 1)) en aan de hand van persoonlijke communicatie met de toenmalige promotor (Van Herreweghe 2017 (zie bijlage 2)) van het project.

Over het lexicografische project voor de Rumonge-gebarentaal in Kigoma (2015-2016) werd nog niet gerapporteerd. De auteur van deze scriptie is tevens de redacteur van het *Kamusi ya Lugha ya Alama ya Viziwi wa Rumonge Kigoma, Tanzania – Rumonge Sign language dictionary of Kigoma, Tanzania* en steunt bij het beschrijven van het lexicografische project voornamelijk op haar persoonlijke werkervaring, persoonlijke observaties en persoonlijke communicatie in Kigoma (werkperiode met focus op data verzamelen en analyseren (09/2015-03/2016) en werkperiode met focus op inhoudelijke correcties (07/2016-09/2016)). Aspecten die in deze scriptie beschreven en vergeleken worden en waarover de auteur (nog) geen informatie had, werden aangevuld aan de hand van persoonlijke communicatie (o.a. Chongela & Kafunda 2017 (zie bijlage 3)) tijdens een evaluatiebezoek in Kigoma (06/2017-08/2017).

De beschrijvingen van beide lexicografische projecten worden gedetailleerd volgens eenzelfde structuur weergegeven, wat toelaat elk vooropgesteld aspect (zie hierboven) afzonderlijk met elkaar te vergelijken en op die manier tot een conclusie te komen die een antwoord biedt op de geformuleerde onderzoeksvraag.

11. Beschrijving van het lexicografische project in Vlaanderen

11.1. Redenen voor het lexicografische project

Door de maatschappelijke erkenning en de erkenning van de talige status van de Vlaamse Gebarentaal (zie §8.2) willen steeds meer horenden VGT als tweede taal leren (bijv. een horende ouder met een doof kind, een tolkstudent, een leerkracht in het dovenonderwijs). Fevlado¹⁷ is ook voorstander van bilinguaal-bicultureel onderwijs en wil daarom VGT implementeren als onderwijstaal in het Vlaamse dovenonderwijs. Hiervoor is echter kwaliteitsvol educatief materiaal nodig en ontstaat de nood aan corpus-planning. (De Weerdt et al 2003, Van Herreweghe & Vermeerbergen 2004)

De primaire doelstelling van het lexicografische project in Vlaanderen is het inventariseren van de huidige ‘gebarenschat’ van de Vlaamse Gebarentaal, rekening houdend met de regionale en lexicale verschillen en eventuele hiaten, zonder hierbij bepaalde gebaren op te leggen, voor te schrijven of te verzinnen. Op basis hiervan kan dan worden nagegaan in welke mate het lexicon van de regiolecten overeenkomt en tot op welke hoogte eventueel sprake is van een spontaan standaardiseringsproces van de VGT. De secundaire doelstelling is het ontwikkelen van een eerste vertalend woordenboek van de Vlaamse Gebarentaal. Deze studie naar de lexicale situatie van de VGT is echter slechts een eerste, verkennend onderzoek – en dus geen exhaustieve studie. (De Weerdt et al. 2003: 20)

11.2. Omkadering van het project

Het taalkundige onderzoek gebeurde aan de Universiteit Gent, in samenwerking met de Vakgroep Germaanse Talen – Centrum voor Linguïstiek (CLIN) van de Vrije Universiteit Brussel, dit o.l.v. promotor Prof. dr. M. Van Herreweghe en co-promotor Prof. dr. S. Slembrouck, Vakgroep Engels – Universiteit Gent en co-promotor Prof. dr. M. Vermeerbergen, Vakgroep Germaanse Talen – Centrum voor Linguïstiek, VUB.

Het lexicografische onderzoek startte op 15 oktober 1999 en leidde in 2004 tot de online publicatie van het *Woordenboek Nederlands – Vlaamse Gebarentaal / Vlaamse Gebarentaal – Nederlands* (<http://gebaren.ugent.be>). In 2008 werd het woordenboek uitgebracht op DVD door Standaard Uitgeverij in hetzelfde formaat, met als enige verschil dat de gebruiker geen internetconnectie nodig heeft. Het project werd in 2012 overgenomen door het Vlaams Gebarentaalcentrum (VGTC) – het expertisecentrum voor de Vlaamse Gebarentaal – en sindsdien werkt het VGTC aan de uitbreiding van het lexicon. (De Weerdt et al. 2003: 9; De Weerdt et al. 2004; zie Vermeerbergen & Van Herreweghe, nog niet gepubliceerd)

In deze studie wordt enkel de eerste fase van het lexicografische onderzoek in Vlaanderen (t.e.m. de online publicatie van het woordenboek in 2004) besproken. Op die manier worden twee projecten met

¹⁷ Federatie van Vlaamse Dovenorganisaties

een gelijkaardige opzet en schaal naast elkaar gelegd die allebei een eerste aanzet hebben willen geven tot het codificeren van een gebarentaal.

11.3. Talen & titel

Het *Woordenboek Nederlands – Vlaamse Gebarentaal / Vlaamse Gebarentaal – Nederlands* (De Weerdt et al. 2004) benadrukt in de titel het bidirectionele karakter van het vertalende woordenboek en onderlijnt daarmee de evenwaardigheid tussen beide talen. Het inleidende informatieve gedeelte op de website werd ook in het Engels vertaald.

Bij het weergeven van de gebaren in de Vlaamse Gebarentaal heeft het woordenboek aandacht voor de vijf regiolecten binnen de VGT. Bij elk lemma staat informatie overmeld over de geografische regio waarbinnen een gebaar voorkomt (bijv. in slechts één regio's dan wel in heel Vlaanderen, zie §11.8).

11.4. Lexicografisch team

In 1999 bestond het lexicografische team uit de medewerkers Kristof De Weerdt en Eline Vanhecke. In juni 2003 nam Katrien van Mulders de plaats van Eline Vanhecke in. De samenwerking van een Dove moedertaalspreker en een horende Nederlandstalige taalkundige was absoluut noodzakelijk, aangezien het opstellen van een vertalend woordenboek één van de doelstellingen was en moedertaalgebruikers voor beide talen dus onontbeerlijk waren. (De Weerdt et al. 2003: 9)

11.5. Methodologie

11.5.1. Een methode kiezen

Doordat de Vlaamse Dovengemeenschap het *Gebarenwoordenboek* (Buyens 1995) verworpen had (zie §8.2), zijn de onderzoekers van voor af aan gestart. Het willen onderzoeken van vijf (veronderstelde) regionale varianten vroeg om een specifieke methodologie. Bij de start van het onderzoek werden twee methoden overwogen: werken met een ruim aantal informanten en een beperkte woordenlijst of werken met een beperkt aantal informanten en een ruime woordenlijst. Uiteindelijk werd de tweede optie gekozen omdat deze toelaat voldoende data te genereren voor zowel het lexicografische onderzoek als voor het opstellen van het woordenboek. (Vanhecke & De Weerdt 2004: 28-29)

11.5.2. Prioriteitenlijsten opstellen

Tijdens de voorbereidingsfase werden prioriteitenlijsten met de te bestuderen begrippen ontwikkeld. Inspiratie voor deze prioriteitenlijsten werd voornamelijk gehaald uit een aantal woordenboeken voor

buitenlandse gebarentalen (Nederland, Engeland, Amerika), kinderboeken (die bedoeld zijn om de basiswoordenschat voor bepaalde thema's aan te leren), frequentielijsten¹⁸ en de intuïtie van de medewerkers. Het opstellen van de werkwijze gebeurde bovendien in overleg met Dr. J. Van Keymeulen, werkzaam bij de vakgroep Nederlandse Taalkunde – Universiteit Gent, waar men reeds jaren ervaring heeft met het uitlokken van materiaal voor het samenstellen van dialectwoordenboeken voor Vlaamse (gesproken) dialecten. Gezien de korte tijdsperiode van het project (24 maanden) werd beslist te starten met volgende zes algemene thema's (elk met gemiddeld 400 basisconcepten) (Vanhecke & De Weerd 2004: 27-29; Vermeerbergen & Van Herreweghe, nog niet gepubliceerd: 6):

1. Kleuren, dagen van de week, maanden van het jaar, seizoenen, bepaalde tijdsaanduidingen en vraaggebaren; (meer bepaald de gebaren waarvan het Dovenonderwijs (foutief, zo zou na het onderzoek blijken) beweerde dat voor deze woordenschat een zeer grote lexicale variatie bestond en meer bepaald de concepten waarvoor in het *Gebarenwoordenboek* (Buyens 1995, zie §8.2) voornamelijk gebaren werden uitgevonden, die nadien verworpen zijn geweest door de Vlaamse Dovengemeenschap);
2. Een persoon en zijn/haar directe omgeving (familie en vrienden, lichaam, gezondheid, hygiëne, kledij);
3. Waar een persoon woont en wat hij/zij thuis doet (soorten huizen en gebouwen, meubels, poetsmateriaal, keukenbenodigdheden, feesten en ceremonies, voeding);
4. Wat een persoon doet of ervaart buitenshuis (activiteiten en beroepen, op het werk, sport, feestdagen en vrije tijd, school);
5. De wereld in het algemeen (landen en steden, fauna en flora, verkeer).
6. Abstracte concepten.

11.5.3. Informanten

Om de gebaren te verzamelen zoals ze gebruikt worden in de verschillende regio's (zie §8.1 en §11.1), werden vijf regionale werkgroepen opgericht. Elke groep bestond uit gemiddeld zes Dove informanten die voldeden aan de vooropgestelde eisen: tussen 20 en 50 jaar oud zijn, de onderzochte gebarentaalvariant kennen en gebruiken als eerste taal, actief lid zijn van de Dovengemeenschap en onderwijs in een dovenschool gevolgd hebben. Zowel mannen als vrouwen werden bij het onderzoek betrokken. (De Weerd et al. 2003: 28-29)

Voor elke regio werd één moderator aangeduid die verantwoordelijk was voor het uitlokken en filmen van de gebaren. De moderators voor de verschillende regio's kwamen op regelmatige tijdstippen samen met de onderzoeksmedewerkers om het opgenomen materiaal in te leveren en de nieuwe prioriteitenlijsten (met 'uitlokkings-materiaal') in ontvangst te nemen en te bespreken. (De Weerd et al. 2003)

¹⁸ In beide bronnen worden voor de frequentielijsten geen verdere details gegeven.

11.5.4. Invloed van het Nederlands vermijden

Om invloed van het Nederlands op het (gebaren)taalgebruik van de informanten te vermijden, werd afgesproken dat (1) de horende informant niet tijdens het uitlokken van de gebaren aanwezig was en (2) dat de prioriteitenlijsten enkel aan de moderator (en dus niet aan de informanten) werden getoond. De kans bestaat immers dat, bij het tonen van het Nederlandse woord, een letterlijke vertaling ervan gegeven wordt en niet het eigenlijke gebaar. Zo is bijvoorbeeld bekend dat er voor het samengestelde gebaar 'vliegensvlug' een enkelvoudig gebaar bestaat. Indien het begrip echter via het gesproken of geschreven Nederlands aan een informant wordt aangeboden, is het mogelijk dat deze persoon een samengesteld gebaar zal vormen met de gebaren VLIEGEN en VLUG. De moderator (zie §11.5.3) bewaakte dat invloed van het Nederlands zoveel mogelijk vermeden werd. (De Weerdt et al. 2003: 28-29)

Ondanks deze maatregelen vermeldt De Weerdt et al. (2003:28-29) alsnog een opmerkelijk voorbeeld van een dergelijke letterlijke vertaling, namelijk voor 'kerncentrale'. Dit werd geproduceerd als K (in vingerspelling) gevolgd door het gebaar MIDDEN (in de betekenis van 'centraal'). De aanwezige informanten hebben echter meteen gewezen op het feit dat dit een fout of 'onbestaand' gebaar is. Het juiste gebaar voor het begrip 'kerncentrale' is gemotiveerd: de vorm van het gebaar verwijst naar de vorm van een grote, brede schoorsteen. Dit voorbeeld maakt echter duidelijk dat ondanks zorgvuldige voorbereidingen de invloed van het Nederlands sterk aanwezig is.

11.5.5. Data verzamelen

De regionale teams hebben elkaar zes keer (vaak in informele kring) ontmoet in de periode van 1999 tot 2000 en bij elke ontmoeting werden de gebaren voor één thema (zie §11.5.2) uitgelokt. Tijdens de ontmoetingen namen de informanten plaats in een halve cirkel en werden hun interacties gefilmd met een enkele camera op een driepoot. De moderator (die niet in beeld kwam) was verantwoordelijk voor het uitlokken van de gebaren volgens de methode die voordien met de onderzoeksmedewerkers werd besproken (zie §11.5.3). Er zijn verschillende manieren om gebaren uit te lokken op een manier dat het uitgelokte materiaal nog steeds semi-spontaan taalgebruik bevat: de gebaren voor de kleuren werden bijvoorbeeld uitgelokt aan de hand van kleurpotloden; de gebaren voor de dagen van de week of de maanden van het jaar werden uitgelokt aan de hand van gerichte vragen, zoals 'welke dag is het vandaag?' of 'wanneer verjaar je?'; ander lexicon, zoals voor het thema 'sport', werd uitgelokt aan de hand van foto's waarop de bevroegde sport werd afgebeeld. (zie De Weerdt et al. 2003: 31-40)

11.5.6. Data analyseren

De onderzoeksmedewerkers bekeken het opgenomen videomateriaal uit de vijf regio's en traceerden de gebaren in de groepsconversaties. Vervolgens namen ze de gebaren opnieuw (afzonderlijk) op zodat een nieuwe video-opname ontstond met uitsluitend de te bestuderen gebaren. Deze geïsoleerd opgenomen gebaren werden nadien neergeschreven met behulp van SignWriting (zie §6.5). Het afzonderlijk opnemen van de gebaren bleek echter zeer tijdrovend, waardoor beslist werd de te bestuderen gebaren vanaf het vierde deel meteen uit het uitgelokte videomateriaal in SignWriting neer

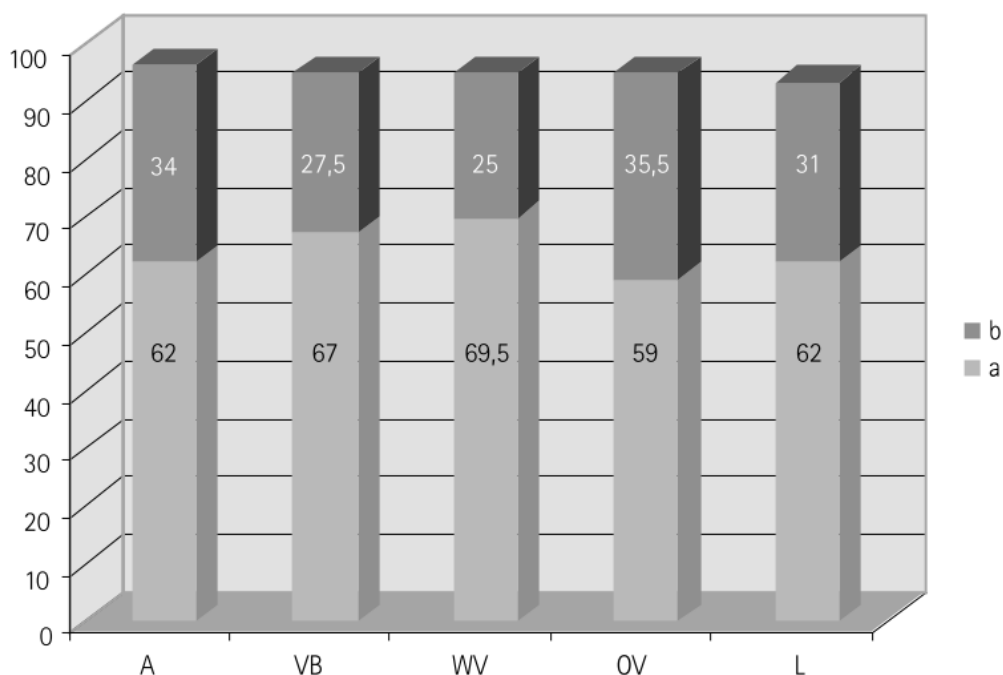
te schrijven (zonder deze eerst opnieuw geïsoleerd op te nemen). Aangezien SignWriting toelaat alle eigenschappen van een gebaar visueel weer te geven (zowel de manuele als niet-manuele parameters), leent deze methode zich uitstekend tot het vergelijken van gebaren. (De Weerd et al. 2003: 40)

Het diepgaand analyseren van de gebaren gebeurde aan de hand van de vier gebarentaalparameters: handvorm, oriëntatie, beweging en locatie. Met de niet-manuele component werd enkel rekening gehouden wanneer hierin het betekenisverschil lag. Er werden vier verschillende soorten gebaren onderscheiden (Vanhecke & De Weerd 2004: 30):

- Twee gebaren zijn *identiek* wanneer absoluut geen verschil werd opgemerkt op het niveau van de parameters. Wanneer moedertaalsprekers twee gebaren met één verschillende parameter als allofoon beschouwden, werden deze ook beschouwd als identiek.
- Twee gebaren werden als *gelijkaardig* gelabeld wanneer ze een klein verschil vertonen op het niveau van de parameters (bijv. twee gebaren met eenzelfde locatie, beweging en oriëntatie, maar een minimaal verschil in handvorm).
- Twee gebaren werden beschouwd als *gerelateerd* wanneer ze verschillen in één of twee parameters (bijv. twee gebaren met dezelfde locatie, beweging en oriëntatie, maar een volledig verschillende handvorm).
- Twee gebaren werden geklasseerd als *verschillend* wanneer meer dan twee parameters verschillen.

11.5.7. Gebaren selecteren

Uit het analyseren van de gebaren werd duidelijk dat er niet altijd een 1-op-1-relatie bestaat tussen een Nederlands woord en een VGT-gebaar. Voor de opgegeven begrippen bestaat in elke regio voor twee derde van de gebaren slechts één gebaar (64% van de begrippen, zie Fig. 20). Dit betekent echter niet dat voor deze begrippen altijd één identiek gebaar bestaat dat in alle regio's gebruikt wordt. Voor één derde van de opgevraagde begrippen (31%) bestaan in elke regio meerdere gebarenvarianten (zie Fig. 20). (De Weerd et al 2003: 48-50).

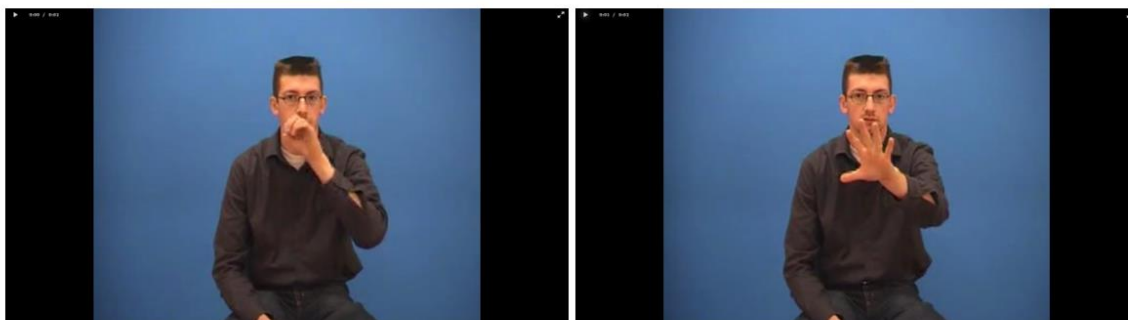
Figuur 20: Percentages van het aantal begrippen waarvoor 1 gebaar (a) of meerdere gebaren (b) bestaan. (De Weerdt et al. 2003: 49)

Alle correcte gebaren werden in het woordenboek opgenomen met vermelding van de regio waarin ze gebruikt worden. Indien een begrip in alle regionale teams op dezelfde manier geproduceerd werd, staat dit gebaar slechts één keer in het woordenboek met de vermelding 'Vlaanderen'.

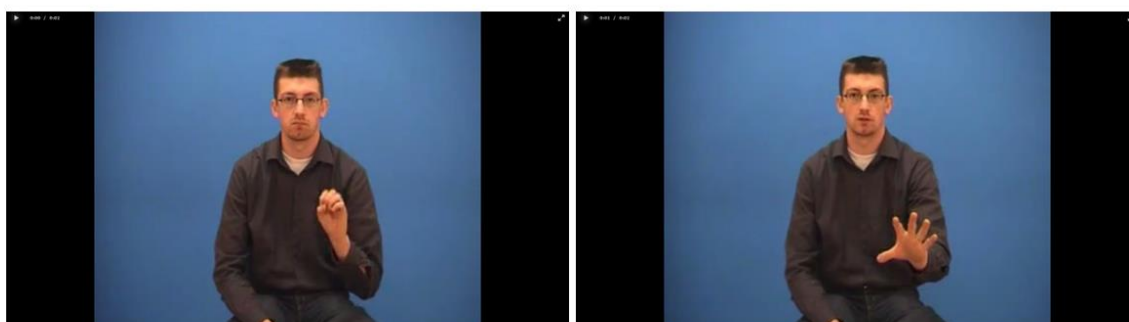
De onderzoekers zijn er zich van bewust dat door het relatieve kleine aantal informanten (zie §11.5.3) mogelijk niet alle varianten voor de gezochte concepten verzameld werden. Een informant weet namelijk niet altijd alle gebaren uit de regio en/of vergeet mogelijk een aantal varianten te vermelden tijdens de opnamemomenten. Dit betekent niet dat gebaren die niet in het woordenboek werden opgenomen niet aanvaard worden (zoals het geval is bij het STABOL-project voor de Nederlandse Gebarentaal (Schermer 2004, Zwitserlood 2010)), enkel dat deze niet voorkwamen in het verzamelde materiaal. (Vermeerbergen & Van Herreweghe, nog niet gepubliceerd: 6)

11.5.8. Uitdagingen bij het selecteren van de gebaren

Voor sommige gebaren was het moeilijk te bepalen of ze nu behoren tot het vaste of het productieve lexicon (zie §6.4). Een goed voorbeeld hiervan uit Vermeerbergen & Van Herreweghe (nog niet gepubliceerd: 7-8) is het gebaar voor BLAZEN. In alle regionale teams werd het gebaar blazend uitgevoerd met de dominante hand beginnend aan de mond (Fig. 21). Een tweede gebaar werd eveneens blazend geproduceerd, maar met de dominante hand beginnend voor het lichaam (en niet voor de mond) (Fig. 22). Is de tweede uitvoering slechts een gedeeltelijk gelexicaliseerd gebaar (d.i. gebruikt de gebaarder de bouwstenen van de Vlaamse Gebarentaal op creatieve wijze om een betekenis over te brengen)? Of is het een gelexicaliseerd gebaar (d.i. heeft het gebaar een vaste uitvoering met steeds dezelfde betekenis)? (zie §6.4)

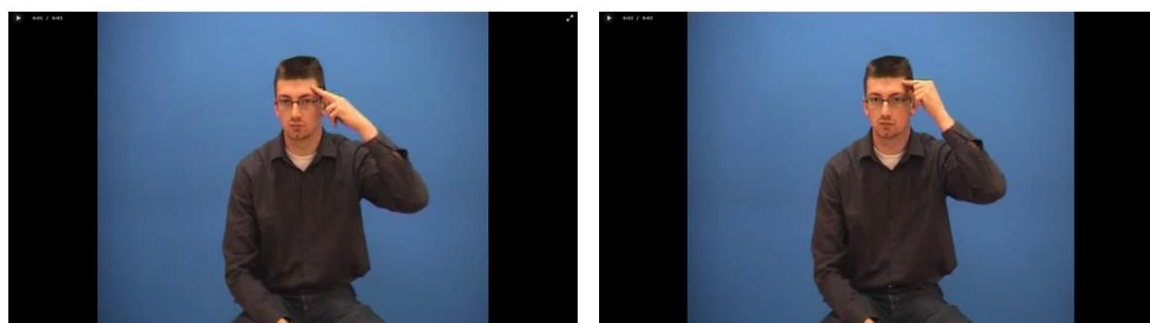

Figuur 21: Vlaams gebaar voor BLAZEN (bijv. een kaars uitblazen)
(<http://gebaren.ugent.be/alfabet.php?id=17294>)

Figuur 22: Vlaams gebaar voor BLAZEN (bijv.: een bladblazer)
(<http://gebaren.ugent.be/alfabet.php?id=17294>)

Een tweede uitdaging was bepalen of twee varianten fonemische dan wel allofone verschillen vertonen en dus als identiek dan wel als gelijkwaardig gelabeld worden (zie §11.5.6). In het eerste geval worden beide gebaren in het woordenboek opgenomen, in het tweede geval niet. In het Antwerpse regiolect van de Vlaamse Gebarentaal kan het gebaar voor AUGUSTUS bijvoorbeeld op licht verschillende manieren geproduceerd worden. Fig. 23 toont twee mogelijkheden (Vermeerbergen & Van Herreweghe, nog niet gepubliceerd: 8):

Figuur 23: Twee varianten (Antwerpen) voor het Vlaamse gebaar AUGUSTUS
(<http://gebaren.ugent.be/alfabet.php?id=17184>)

In het eerste gebaar voor AUGUSTUS – links afgebeeld – wordt het gebaar geproduceerd door met de wijsvinger en de middelvinger de slaap twee keer aan te tikken. In het tweede gebaar – rechts

afgebeeld – wordt het gebaar uitgevoerd door met de wijsvinger en de duim twee maal tegen de slaap te tikken.

Voor bovenstaande uitdagingen werd tevergeefs gezocht naar objectieve maatstaven. Uiteindelijk werd in beide gevallen beslist om te vertrouwen op de intuïtie van moedertaalsprekers. Dit houdt uiteraard risico's in, maar volgens Vermeerbergen & Van Herreweghe (nog niet gepubliceerd: 8-9) bleek dit de enige oplossing.

De uitgelokte gebaren voor het thema 'beroepen' vormden een derde uitdaging. In het Nederlands worden woorden voor beroepen vaak gevormd door aan de stam van het overeenkomstige werkwoord het suffix '-er' toe te voegen, bijv. verkoper. In het uitgelokte materiaal voor beroepen produceerden de informanten vaak het overeenkomstige (werkwoord)gebaar gevolgd door of – in minder gevallen – voorafgegaan door het gebaar PERSOON, bijv. VERKOPEN^PERSOON. Deze gebaren komen niet in deze vorm voor in spontaan taalgebruik. Het concept voor 'verkoper' wordt door VGT-gebruikers eerder beschreven in de vorm van 'WERKT IN WINKEL'. Het vormen van (foutieve) samenstellingen is mogelijk gebaseerd op de Nederlandse vorm. Net zoals in het Nederlands de agens aangeduid wordt aan de hand van het suffix '-er', wordt in de Vlaamse Gebarentaal de agens in het uitgelokte materiaal aangeduid door het toevoegen van het gebaar PERSOON. (Vermeerbergen & Van Herreweghe, nog niet gepubliceerd: 9)

Een vierde en laatste uitdaging was het verzamelen van de gebaren voor het thema 'dieren'. Net zoals in het Nederlands bestaan er in Vlaamse Gebarentaal specifieke gebaren voor het mannelijke en vrouwelijke dier en voor het jong (bijv. stier – koe – kalf). De informanten hebben deze gebaren in het verzamelde lexicon geproduceerd (en het werd ook op die manier in het woordenboek opgenomen (De Weerd et al. 2004)), maar de informanten hebben hier meteen bij vermeld dat deze nauwelijks gebruikt worden en meestal beschreven worden als KOE^MAN, KOE^VROUW EN KOE^KLEIN. (Vermeerbergen & Van Herreweghe, nog niet gepubliceerd: 9)

11.5.9. Geselecteerde gebaren op juistheid controleren en weergeven

Tijdens het uitlokken van de te onderzoeken concepten gaven de informanten feedback op elkaars gebaren. (De Weerd 2017; zie voorbeeld in §11.5.4) Hierdoor werd reeds een eerste controle doorgevoerd op de juistheid van de gebaren. Afzonderlijke gebaren waarover op dat ogenblik nog geen duidelijkheid bestond (bijv. omdat het slechts één keer in het verzamelde materiaal voorkwam) werden bijgehouden, maar nog niet in het woordenboek opgenomen.

Op basis van de SignWriting-gebarenlijst werden voor de gebaren waarover wel duidelijkheid bestond definitieve video-opnames gemaakt voor een neutrale achtergrond. Om zeker te zijn van de juistheid van deze opnieuw gefilmde gebaren werd dit materiaal ter controle aangeboden aan de informanten. Zij moesten hierbij letten op de precisie van de non-manuele component, de handvorm, de beweging, de locatie en de oriëntatie van de gemaakte gebaren. Aan de hand van hun opmerkingen werden de gebaren indien nodig aangepast en opnieuw opgenomen. (De Weerd et al. 2003)

11.5.10. Aantal lemma's (en aantal gebaren)

Het onderzoek werd gebaseerd op een uitgebreid corpus van 1401 Nederlandse concepten waarvoor in totaal 9134 gebaren verzameld werden. Voor de meeste concepten werd dus meer dan één gebaar verzameld. Aangezien voor een aantal of soms alle regio's een groot aantal gebaren identiek of gerelateerd zijn (en er dus een zekere overlap bestaat (zie §11.5.7)), gaat het dus niet om 9134 *verschillende* gebaren. (Vanhecke & De Weerd 2004: 31)

11.5.11. Hiaten in het lexicon

Tijdens het verzamelen van de basis-gebarenschat voor de Vlaamse Gebarentaal werden ook hiaten in het lexicon vastgesteld. Wanneer een hiaat werd vastgesteld in een regiolect, was meestal toch een gebaar voorhanden in een ander regiolect. Voor 33 begrippen uit de prioriteitenlijsten was in heel Vlaanderen geen gebaar voorhanden. (De Weerd et al. 2003: 51-52)

Een 'hiaat' in gebarentalen definiëren is echter niet eenvoudig aangezien gebaarders kunnen steunen op zowel bevroren als productief lexicon (zie §6.4). We spreken niet van een hiaat indien een begrip aan de hand van productief lexicon kan worden weergegeven. Een 'leegte' in het lexicon komt enkel voor wanneer VGT-gebruikers niet weten hoe ze een begrip in de Vlaamse Gebarentaal kunnen weergeven, noch aan de hand van het bevroren noch aan de hand van het productieve lexicon. Tijdens het lexicografische project werden geen gebaren gestuurd ingevuld, bijv. door nieuwe gebaren uit te vinden. (De Weerd et al. 2003)

Ook in het Nederlands bestaat soms geen specifiek woord voor een bepaald VGT-gebaar, waardoor het Nederlands (ook) moet terugvallen op een beschrijving omdat geen 1-op-1-vertaling voorhanden is. Zo bleek dat, bij de opvraging van de woordenreeks 'eergisteren' – 'gisteren' – 'vandaag' – 'morgen' – 'overmorgen', de informanten uit de regio West-Vlaanderen en Limburg ook gebaren gebruikten die het best vertaald kunnen worden als 'drie dagen geleden' en 'over drie dagen'. Dit heeft te maken met bepaalde grammaticale mogelijkheden van de VGT met betrekking tot numerieke aspecten en meervoudsvorming waarbij een getal in de handvorm wordt verwerkt. (De Weerd et al. 2003: 54-55)

11.6. Overkoepelende structuur

Met de overkoepelende structuur wordt bedoeld "de totaliteit van alle delen van het referentiewerk" (Hartmann en James 1998: 93). In dit deel wordt het gekozen medium alsook de megastructuur zoals inleiding, gebruiksaanwijzing, afkortingen, indexen, bibliografieën en appendices besproken.

Net zoals de meeste woordenboeken voor Europese gebarentalen (bijv. Denemarken of Zweden) werd gekozen om het *Woordenboek Nederlands – Vlaamse Gebarentaal / Vlaamse Gebarentaal – Nederlands* (gratis) online ter beschikking te stellen. (<http://gebaren.ugent.be>)

Bij het ingeven van het webadres komt de gebruiker terecht op de startpagina. Hier wordt zowel de vorm als de inhoud van het woordenboek in het geschreven Nederlands en in VGT kort gekaderd. De gebruiker kan de overkoepelende structuur van het online woordenboek steeds linksboven op de pagina terugvinden (Fig. 24).

Figuur 24: Startpagina van het *Woordenboek Nederlands – Vlaamse Gebarentaal / Vlaamse Gebarentaal – Nederlands* (<http://gebaren.ugent.be>).

Onder het tabblad 'informatie' / 'information (EN)' vindt de lezer zowel in het Nederlands als in het Engels informatie over de volgende punten: de totstandkoming van het woordenboek, methodologie, de vorm en inhoud van het woordenboek, opgenomen gebaren, de term 'Vlaamse Gebarentaal', gebarenconstructie of gc, gebaren voor beroepen en gebaren voor dieren.

Het tabblad 'woordenlijst' geeft (1) een alfabetisch gerangschikte weergave van alle opgenomen Nederlandse lemma's, (2) een overzicht van een aantal cijfers, getallen en breuken en (3) een lijst van het Nederlandse alfabet voor vingerspellen.

Tot slot zijn twee zoekmogelijkheden opgenomen: van Nederlands naar VGT en van VGT naar Nederlands. (zie §11.9)

De gebruiker kan de auteurs van het woordenboek e-mailen via de link 'contact'.

11.7. Macrostructuur

De macrostructuur – gedefinieerd als “de geordende lijst van alle lemma's (glossen)” (Hausmann en Wiegand 1989: 328) – is de basis voor het ordenen van woorden of gebaren in een woordenboek. Voor gesproken talen gebeurt dit over het algemeen in woord-initiële volgorde (bijv. alfabetisch) of in een systematische volgorde (bijv. thematisch). Voor gebarentalen kunnen de lemma's ook volgens gebarentaalparameters geordend worden (zie §6.8). Deze laatste methode wordt steeds vaker gebruikt in woordenboeken voor Europese gebarentalen.

Het *Woordenboek Nederlands – Vlaamse Gebarentaal / Vlaamse Gebarentaal – Nederlands* geeft een overzichtslijst van alle lemma's, alfabetisch geordend volgens het Nederlands. Bij het raadplegen van een lemma kan de gebruiker doorklikken naar het vorige of volgende lemma in de woordenlijst.

11.8. Microstructuur

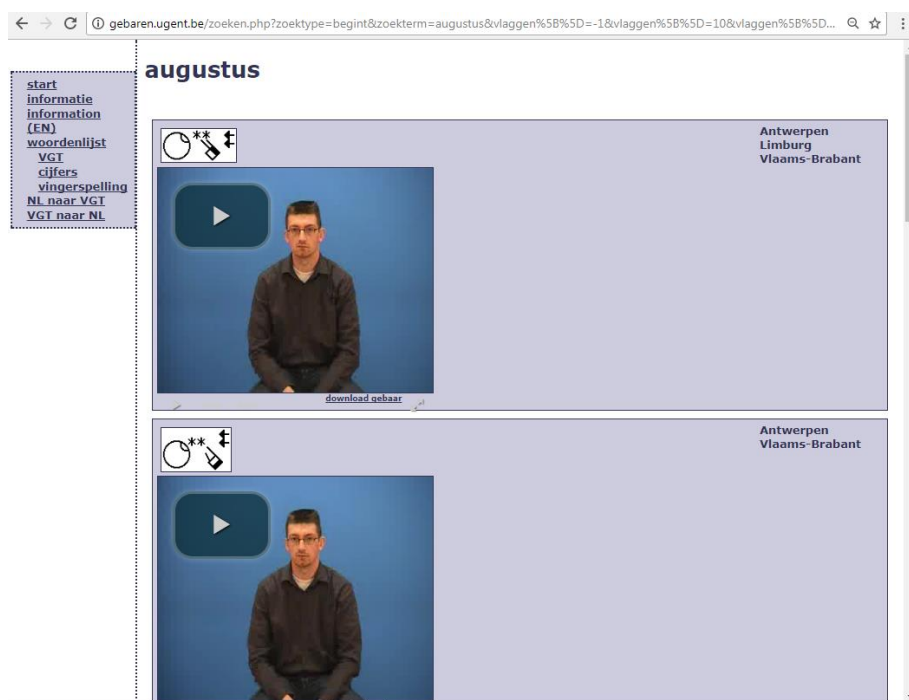
De microstructuur is het ordenen van informatie binnen één lemma in een referentiewerk. (Hausmann en Wiegand 1989: 344) Voor vertalende gebarentaalwoordenboeken kan de microstructuur worden opgedeeld in het weergeven van het gebaar (§11.8.1), de vertaling van het gebaar naar de gesproken taal (§11.8.2) en (eventueel) bijkomende informatie (§11.8.3).

11.8.1. Gebaren weergegeven

Onder het lemma – geglost in het Nederlands – wordt het gebaar (meestal) op twee manieren weergegeven: neergeschreven in SignWriting en uitgevoerd in een videofragment door een Dove moedertaalspreker in neutrale kledij en voor een neutrale achtergrond.

Indien meerdere synoniemen voor één begrip werden verzameld, worden deze in een lijst onder elkaar weergegeven (Fig. 25). Bij elk gebaar wordt vermeld tot welk(e) regiolect(en) dit behoort. Een gebaar dat in meerdere regio's of in heel Vlaanderen gebruikt wordt, staat bovenaan de lijst van synoniemen weergegeven.

Elk gebaar is te downloaden door te klikken op de hyperlink onder de video. Een gedownload filmpje verliest echter de informatie over het Nederlandse glos.

Figuur 25: Printscren voor het lemma AUGUSTUS (De Weerdt et al. 2004). De gebruiker kan naar beneden scrollen om meer synoniemen te raadplegen.

11.8.2. Glossen weergeven

Het glos wordt gebaseerd op Nederlandse woorden en staat bovenaan de pagina in een groter lettertype weergegeven.

11.8.3. Bijkomende informatie

Indien een gebaar werd verzameld tijdens een hiatenproject (zie §11.13) wordt de naam van het hiatenproject onder het glos vermeld. Bij deze lemma's staat onder de video extra informatie over de betekenis van het concept en de uitvoering of motivatie van het gebaar – beide neergeschreven in het Nederlands.

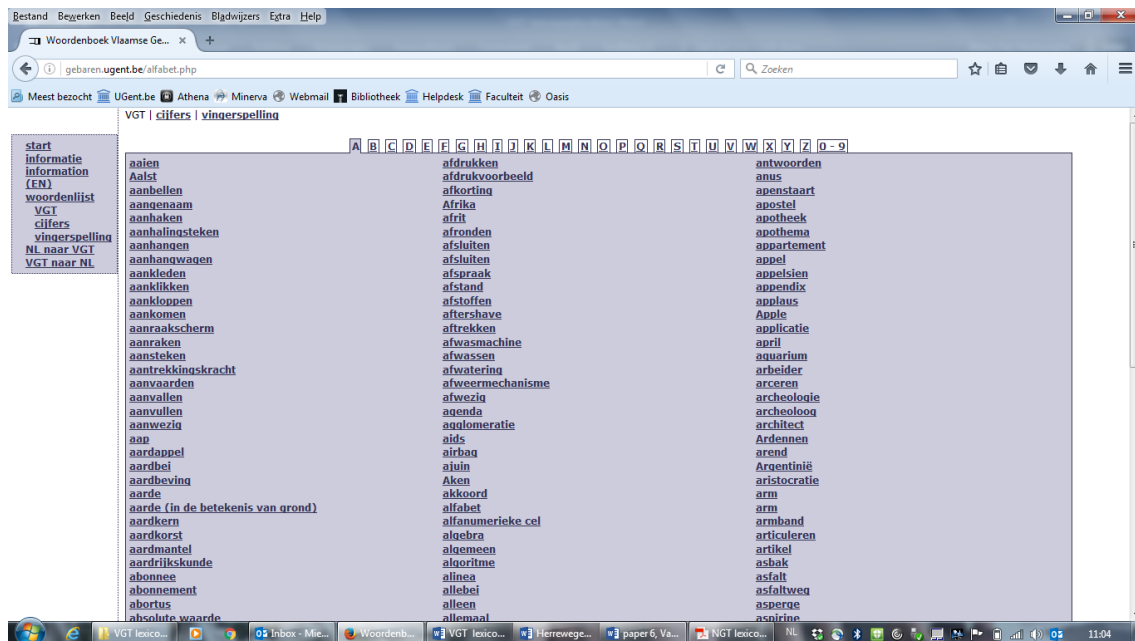
Bij elk gebaar staat rechts van het videofragment informatie vermeld over de geografische regio binnen Vlaanderen waar het gebaar gebruikt wordt.

11.9. Zoekmogelijkheden

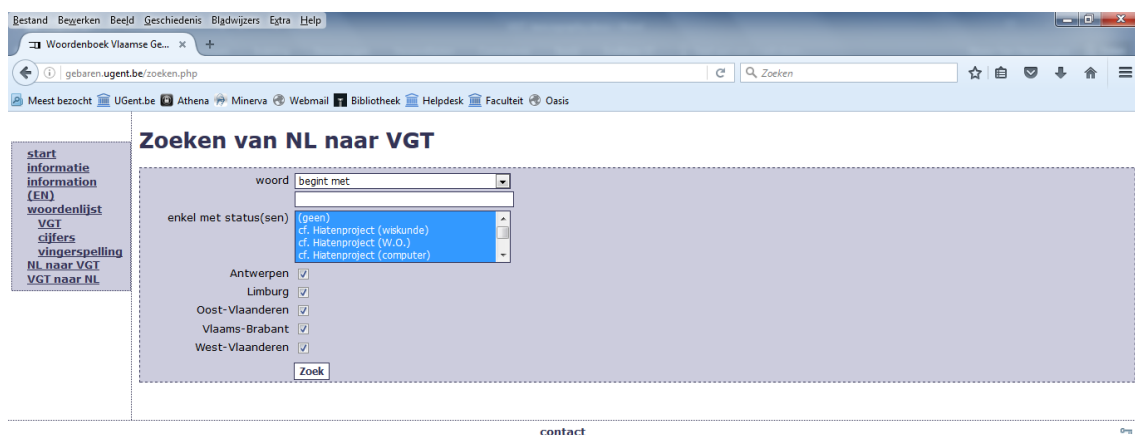
Het *Woordenboek Nederlands – Vlaamse Gebarentaal / Vlaamse Gebarentaal – Nederlands* was innovatief omdat de gebruiker een lemma in twee richtingen kon opzoeken: van Nederlands naar VGT en van VGT naar Nederlands. Bij de publicatie in 2004 was dit het enige woordenboek met een zoekfunctie in beide richtingen. Dit was voor de samenstellers van het woordenboek belangrijk om beide talen een evenwaardige status te geven. (Van Herreweghe 2017) Intussen werden ook in het buitenland gebarentaalwoordenboeken online beschikbaar gesteld waarbij de gebruiker eveneens een lemma in beide richtingen kan opzoeken.

11.9.1. Zoeken volgens het Nederlands

Het opzoeken van een lemma volgens het Nederlands kan via een alfabetisch gerangschikte woordenlijst (Fig. 26) of door een (deel van het) woord in het zoekvenster te typen (Fig. 27). De gebruiker krijgt dan de equivalente (regionale) gebaren voor het gezochte woord.

Figuur 26: Alfabetisch geordende woordenlijst in het *Woordenboek Nederlands - Vlaamse Gebarentaal / Vlaamse Gebarentaal – Nederlands* (De Weerdt et al. 2004)

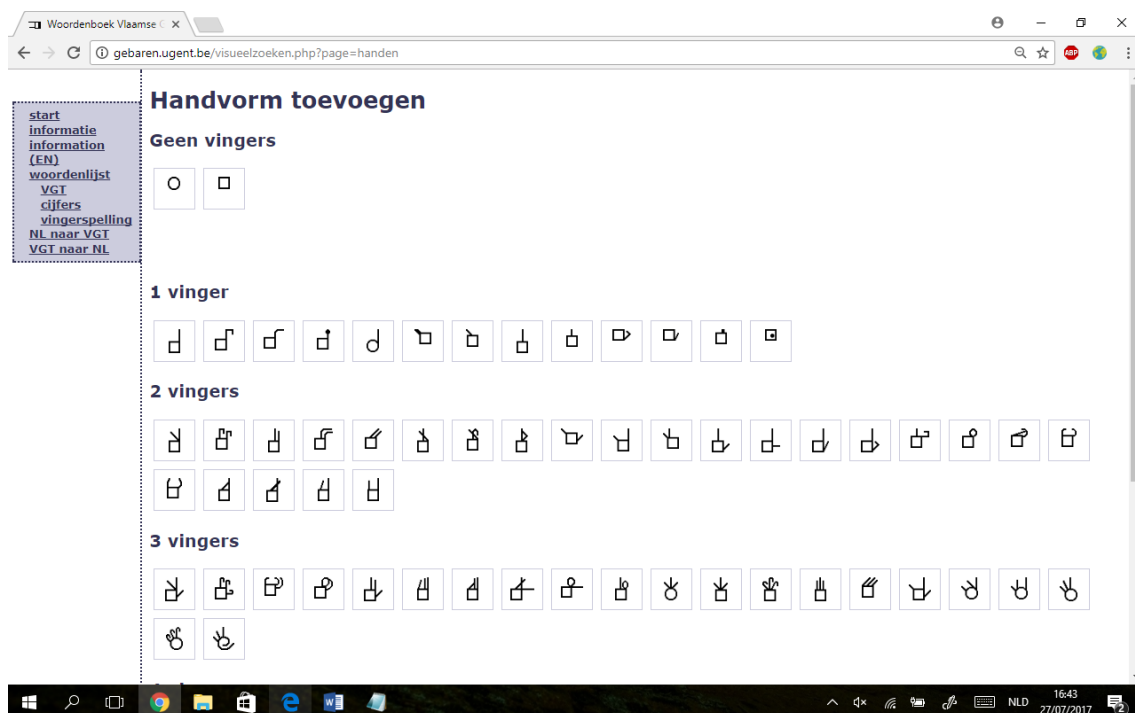

Figuur 27: Zoekvenster (van Nederlands naar VGT) in het *Woordenboek Nederlands - Vlaamse Gebarentaal / Vlaamse Gebarentaal – Nederlands* (De Weerdt et al. 2004).

11.9.2. Zoeken volgens de Vlaamse Gebarentaal

Een lemma opzoeken volgens de Vlaamse Gebarentaal is mogelijk door de handvorm (van één of van beide handen) te kiezen (Fig. 28), de locatie van het gebaar in te geven (Fig. 29) en de soort aanraking te selecteren (Fig. 30). De website geeft de gebaren weer die voldoen aan de opgegeven zoektermen (Fig. 31). Het opzoeken volgens de Vlaamse Gebarentaal gebeurt met een omweg via SignWriting. Dit maakt het woordenboek minder gebruiksvriendelijk dan bijvoorbeeld de huidige

woordenboeken voor Scandinavische gebarentalen. (Vermeerbergen & Van Herreweghe, nog niet gepubliceerd)

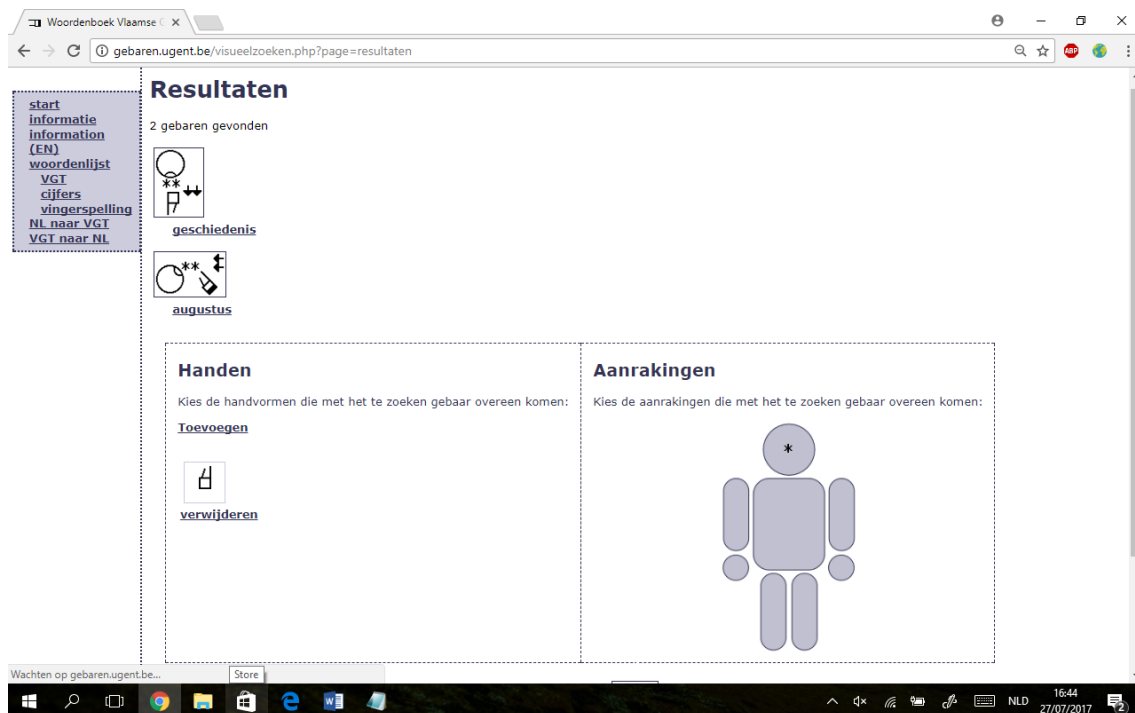
Figuur 28: De gebruiker kan kiezen tussen 107 handvormen genoteerd in SignWriting.

Figuur 29: De gebruiker kan kiezen tussen verschillende locaties op het lichaam. In dit voorbeeld wordt het hoofd als locatie gekozen.

Figuur 30: De gebruiker kan kiezen tussen verschillende aanrakingen, beschreven in SignWriting en in het Nederlands.

Figuur 31: De opgegeven parameters leveren twee zoekresultaten op: GESCHIEDENIS en AUGUSTUS. Door op het SignWriting-symbool te klikken, komt de gebruiker uit bij het videofragment van het gebaar.

11.10. Uitdagingen tijdens het project

11.10.1. Een moderator aanduiden

De opzet van de methodologie (zie §12.5.3) was om binnen elk regionaal team een moderator aan te duiden met als motivatie dat deze persoon hetzelfde regiolect als moedertaal hanteert en dat op die manier (eventuele) invloed tussen de VGT-regiolecten in het uitgelokte materiaal werd vermeden. De Weerdt (2017) vermeldt echter dat voor het West-Vlaamse team geen moderator gevonden werd en hij (als Dove Antwerpenaar) de rol van moderator in dit team op zich heeft genomen. De Weerdt was zich bewust van het feit dat zijn Antwerpse gebaren een mogelijke invloed konden hebben op het uitgelokte materiaal voor West-Vlaanderen, maar aangezien de informanten voornamelijk met elkaar in gesprek gingen (en niet met de moderator), denkt hij dat het uitgelokte materiaal uiteindelijk niet op de gevreesde manier beïnvloed is geweest.

11.10.2. Beschikbaarheid van informanten

De beschikbaarheid van informanten bleek eveneens soms een uitdaging. Hoewel Doven welwillend waren om aan het project deel te nemen, getuigt De Weerdt (2017) dat informanten soms op het laatste moment toch niet op de bijeenkomst aanwezig konden zijn. Hierdoor verkleinde het regionale team en daarmee ook de representatie van dit regiolect in de verzamelde data. Ook het vinden van een tijdstip dat in de agenda van alle leden van de regionale werkgroep paste verliep moeizaam.

11.10.3. Beperkte (Dove) bezetting in het lexicografische team

Tijdens het project was slechts één Dove onderzoeksmedewerker bij het project betrokken. De Weerdt (2017) getuigt dat hij dankbaar was voor de samenwerking met zijn horende collega, maar dat hij in sommige gevallen een Dove collega miste om moeilijke kwesties mee te kunnen overleggen. Voor de regiolecten die hij als moderator heeft geleid, kon hij deze leemte gedeeltelijk opvullen door tijdens het gesprek al heel wat vragen aan de informanten te stellen.

11.10.4. Beperkt budget

Hoewel de wens en motivatie bestond om aan het project voort te werken, werden de werkzaamheden stopgezet door het ontbreken van financiële middelen. (De Weerdt 2017)

11.10.5. Methodologie

De Weerdt (2017) merkt op dat gebaren uitlokken zeker een aanvaardbare methodologie is voor het verzamelen van basislexicon, maar raadt aan om bij het verzamelen van data zeker ook aandacht te hebben voor spontaan taalgebruik.

11.11. Raadplegen van het woordenboek

Aangezien het *Woordenboek Nederlands – Vlaamse Gebarentaal / Vlaamse Gebarentaal – Nederlands* gratis online beschikbaar gesteld wordt, kan elke gebruiker die toegang heeft tot het wereldwijde web het woordenboek vrij raadplegen. Het kunnen raadplegen van het woordenboek hangt af van de beschikbaarheid van de website: indien de website offline is of indien een technisch probleem optreedt wordt het woordenboek (gedeeltelijk) ontoegankelijk. De mogelijkheid bestaat om videofragmenten te downloaden zodat de gebruiker het gewenste lexicon ook offline kan raadplegen. Dit is echter een omslachtige procedure. (Van Herreweghe 2017) Het woordenboek is sinds 2008 eveneens te beschikbaar via de DVD uitgebracht door Standaard Uitgeverij.

11.12. Onthaal binnen de (doven)gemeenschap

Zowel De Weerdt (2017) als Van Herreweghe (2017) vermelden dat de reacties bij de lancering van het woordenboek zeer positief waren. Horenden waren voornamelijk tevreden omdat ze nu een manier hadden om de Vlaamse Gebarentaal te leren, zij zijn dan ook de voornaamste gebruikers van het woordenboek. Doven reageerden voornamelijk positief omdat het een woordenboek was voor de Vlaamse Gebarentaal (en niet Nederlands met Gebaren): het bestaan van de website is voor hen een signaal van erkenning van hun taal. Het woordenboek wordt (in mindere mate) ook gebruikt door anderstalige doven die VGT willen leren.

Door het woordenboek in 2008 uit te brengen op DVD (en op die manier ook offline ter beschikking te stellen) kwamen de auteurs tegemoet aan de vraag die ze kregen van o.a. VGT-tolkstudenten en de bilinguaal-biculturele school Kasterlinden. (Van Herreweghe 2017)

Ondanks de vele positieve reacties wordt het feit dat het slechts een *basiswoordenboek* is gezien als een spijtig minpunt. Intussen werden nieuwe fondsen gevonden: het woordenboek wordt sinds 2012 uitgebreid door het Vlaams Gebarentaalcentrum (VGTC). Bij de nieuwe gebaren is het technisch niet meer mogelijk om SignWriting toe te voegen¹⁹ (zie §11.9.2), waardoor het bij deze gebaren enkel mogelijk is ze op te zoeken van de gesproken naar de gebarentaal. De nieuwe gebaren werden (nog) niet aan het lexicon op de DVD toegevoegd.

Indien technische problemen optreden is de website niet raadpleegbaar. Dit komt echter zelden voor.

11.13. Hiatenproject

In §11.5.11 werd besproken dat bij het uitlokken van het basislexicon een aantal ‘leemtes’ in de Vlaamse Gebarentaal werden vastgesteld. Deze hiaten komen voornamelijk voor binnen domeinen waar de VGT nog niet (lang) gebruikt wordt, bijvoorbeeld in het hoger onderwijs, het bedrijfsleven, de

¹⁹ De reden wordt niet verder gespecificeerd.

media, de rechtspraak enzovoort. Het gaat vaak om technologische en wetenschappelijke termen waarvoor (nog) geen gebaren bestaan in de VGT. Wanneer de Vlaamse Gebarentaal (verder) kan evolueren naar een erkende taal met een grotere maatschappelijke rol en bijgevolg in meer situaties gebruikt zal (kunnen) worden, zullen er vanzelf nieuwe gebaren komen om deze leemten op te vullen. (De Weerd et al. 2003: 54)

Sinds de VGT aan belang wint, worden leerkrachten, opvoeders, pedagogen en tolken steeds vaker geconfronteerd met het probleem van hiaten in het lexicon. Ze probeerden/proberen dit probleem onder meer op te lossen door omschrijvingen te gebruiken, maar ook door zelf gebaren uit te vinden met als gevolg dat in verschillende scholen *ad hoc*-gebaren zijn ontstaan. Deze gebaren zijn mogelijk niet in overeenstemming met de fonologische of morfologische regels van de Vlaamse Gebarentaal en/of worden niet algemeen aanvaard door de VGT-gemeenschap. Een ander gevolg van hiaten in het VGT-lexicon was/is dat over bepaalde begrippen of onderwerpen niet gepraat en/of onderwezen wordt. Beide uitkomsten worden uiteraard betreurd door de Vlaamse Dovengemeenschap. Deze is dan ook vragende partij om hiaten in het VGT-lexicon op een gestructureerde en wetenschappelijk onderbouwde manier op te sporen en in te vullen. Daarom werd in 2001 een hiatenproject opgestart voor de thema's wiskunde en wereldoriëntatie (meer bepaald aardrijkskunde en geschiedenis). (zie Van Herreweghe & Vermeerbergen 2003 voor de beschrijving van dit hiatenproject)

12. Beschrijving van het lexicografische project in Kigoma

12.1. Redenen voor het lexicografische project

De *Rumonge Deaf Cooperative* wil een plek zijn waar doven zich zowel sociaal als intellectueel kunnen ontplooiën en kiest bewust voor communicatie in gebarentaal. Een referentiewerk is nodig om de beroepsopleidingen en de wekelijkse gebarentaallessen te ondersteunen (zie §9.2) alsook om een zelfstudieboek beschikbaar te stellen voor zij die op zelfstandige wijze de Rumonge-gebarentaal willen leren. De beoogde doelgroep is in de eerste plaats doven die slechts beperkt (of helemaal niet) kunnen communiceren alsook horenden die met doven werken of dove familieleden hebben. Bewijzen dat de Rumonge-gebarentaal een ‘echte’ taal is – meestal de primaire doelstelling bij het samenstellen van woordenboeken voor Afrikaanse gebarentalen (Schmaling 2012) – en daarmee het stigma tegen doven in Kigoma verdrijven, is slechts een secundaire doelstelling.

12.2. Omkadering van het project

Het gebarentaalwoordenboek werd samengesteld als een stageproject in het kader van de opleiding Postgraduaat Internationale Samenwerking Noord-Zuid (VIVES Kortrijk) met Els Debaere als stagebegeleidster in België, Fracarita Belgium²⁰ als uitzendorganisatie in België en de *Rumonge Deaf Cooperative* als ontvangstorganisatie in het Zuiden. Broeder David Bizimana was op dat ogenblik de verantwoordelijke broeder binnen Rumonge en nam de rol op van lokale stagebegeleider. De vraag naar een woordenboek voor de lokale gebarentaal kwam vanuit de dovencoöperatie in Kigoma.

Vanaf mei 2015 werden de eerste voorbereidingen voor de stageperiode van vijf maanden getroffen in samenspraak met Joost van Heesvelde – de toenmalige coördinator (nu zuidwerker) van Fracarita Belgium – en de Dove Vlaming Wilfried De Graef – werkzaam bij Compagnie Emmaüs²¹, lid van de Oud-leerlingenbond “Vrienden van de Vader Triest”²² en tevens sinds 2005 jaarlijks één à twee maanden actief als vrijwilliger voor doven in Kigoma. De eigenlijke stage vond plaats van 29 september 2015 t.e.m. 9 maart 2016. Nadien werd nog t.e.m. eind september 2015 op vrijwillige basis aan het project voortgewerkt, vier maanden vanuit België en twee maanden opnieuw in Kigoma.

Net zoals de meeste lexicografische projecten voor Afrikaanse gebarentalen (Schmaling 2012: 248) werd ook dit project gefinancierd vanuit het buitenland, meer bepaald via een subsidie van de Stad Gent aangevuld met de opbrengst van een eetfestijn georganiseerd door de Oud-Leerlingenbond

²⁰ De ngo van de Broeders van Liefde.

²¹ Een organisatie in Ledeberg voor mensen met een auditieve en/of bijkomende beperking.

²² Een vereniging met als doelstelling contactdagen organiseren met oud-leerlingen van de doveninstituten van de ‘Appelstraat’ in Gent en het Sint-Gregoriusinstituut in Gentbrugge onderling en met de oud-leerlingen en het opvoedend en onderwijzend personeel van beide instituten.

“Vrienden van de Vader Triest” en Compagnie Emmaüs. Deze opbrengst was voldoende om twaalf maanden werkingskosten te betalen en de woordenboeken te laten printen.

12.3. Talen & titel

Het woordenboek werd getiteld: *Kamusi ya Lugha ya Alama ya Viziwi wa Rumonge Kigoma, Tanzania – Rumonge Sign language dictionary of Kigoma, Tanzania* (Heymans et al. 2016). In deze benaming komt vooral naar voor dat het woordenboek verbonden is aan de *Rumonge Deaf Cooperative* alsook dat het werk werd opgesteld in het Swahili en het Engels. Het opnemen van het woord *viziwi* (doven) in de Swahili-titel is een bewuste keuze geweest om een tegenwicht te bieden aan term *mabubu* (stommelingen) die bijna uitsluitend gebruikt wordt om naar personen met gehoorverlies te verwijzen.

Het woordenboek werd opgesteld in het Swahili en het Engels – respectievelijk de officiële en de nationale taal van Tanzania – alsook de Rumonge-gebarentaal. Opdat het referentiewerk ook voor analfabeten toegankelijk zou zijn, werd bij elk lemma een verklarende afbeelding van het concept bijgevoegd. (zie §12.8.3)

12.4. Lexicografisch team

De auteurs van het woordenboek zijn de stagiair (tevens auteur van deze studie) en de *Rumonge Deaf Cooperative*. De leden van de dovencoöperatie beschikten over de kennis van de Rumonge-gebarentaal. De stagiair had inzicht in (de Vlaamse) Gebarentaal en (de Vlaamse) Dovencultuur, inzicht in de Tanzaniaanse (horende) cultuur, een goede kennis van het Engels en een basiskennis van het Swahili alsook de nodige computervaardigheden en de organisatorische vaardigheden (bijv. fondsen vinden, mensen met de nodige expertise bij het project te betrekken) om het project te leiden.

12.5. Methodologie

12.5.1. Een methode kiezen

Aangezien nog geen lexicografisch project voor de Rumonge-gebarentaal bestond, begon het team van voor af aan. Bij het zoeken naar een geschikte methodologie werd overwogen om invloed van de gesproken taal te vermijden (zoals bij het lexicografische project in Vlaanderen is gebeurd) en dus te werken met geïllustreerd materiaal en het stellen van (bijkomende) vragen. Deze methode bleek om verschillende redenen echter contraproductief:

- Bij aanvang van het project kende de stagiair/moderator (nog) geen Rumonge-gebarentaal waardoor het moeilijk was om op deze manier te werk te gaan.
- De aanwezigheid van de Vlaamse Gebarentaal (zie §12.5.4) bleek een grotere invloed te hebben op het taalgebruik van de doven dan het Swahili. Hierdoor werd beslist voornamelijk

te focussen op invloeden uit de Vlaamse Gebarentaal (en dus niet de gesproken taal) te vermijden.

- Werken met foto's bleek teleurstellende data op te leveren. Bij de test met het thema 'dieren' (een thema waarbij verwacht werd dat het uitlokken van data relatief eenvoudig zou zijn en een bevredigend resultaat zou opleveren) beschreven de informanten (zie §15.3.2) *wat* ze het dier zagen doen (bijv. 'brullen' of 'slapen') of *hoe* het dier er uit zag (bijv. 'groot' of 'snel'). De benamingen van de dieren kwamen nauwelijks voor in het uitgelokte materiaal.

Hierdoor werd beslist te werken met prioriteitenlijsten neergeschreven in het Swahili (en het Engels) (zie §15.5.2).

12.5.2. Prioriteitenlijsten opstellen

Inspiratie voor de prioriteitenlijsten werd gehaald uit de Taalgids Swahili (Benjamin et al. 2002), uit de context van de dovencoöperatie waarbinnen het woordenboek gebruikt zal worden, uit het lexicon dat de stagiair uit eigen ondervinding nodig had om vlot te kunnen communiceren met de doven, uit Tanzaniaanse schoolboeken (niveau lagere school) en uit frequentielijsten (zoals frequentielijsten voor werkwoorden). Bij het opstellen van de prioriteitenlijsten werd nagedacht welke woordenschat nuttig is voor de beoogde doelstelling en doelgroep van het woordenboek. Niet-relevant lexicon zoals 'televisie' of 'computer' (omdat geen enkele dove binnen Rumonge een televisie of computer in zijn/haar leefwereld heeft) werd uit de prioriteitenlijsten geweerd. Uiteindelijk werden twee soorten lijsten opgesteld:

- Basislexicon of lexicon dat alledaagse communicatie tussen/met doven mogelijk maakt;
- Lexicon specifiek gelinkt aan de gebarentaalles en/of beroepsopleidingen binnen de *Rumonge Deaf Cooperative*.

Dit lexicon werd opgedeeld in verschillende thema's (en subthema's) die in onderstaande volgorde in het woordenboek werden opgenomen:

1. alfabet
2. begroetingen
3. cijfers
4. tijd (algemene woordenschat, dagen van de week, maanden van het jaar, het uur)
5. personen (familie, personen met een handicap, beroepen)
6. kledij
7. kleuren
8. gebouwen (gebouwen, instellingen van de Broeders van Liefde)
9. transport
10. werkwoorden
11. bijvoeglijke naamwoorden en bijwoorden
12. vraagwoorden
13. kleine woorden (tijd, plaats, persoonlijke voornaamwoorden, bezittingen, uitroepen)

14. in de keuken
15. voeding en drank (groenten, fruit, vlees en vis, overige, drank)
16. lichaam en gezondheid (lichaam, ziekte en verwondingen, medische verzorging, defecatie, zwangerschap)
17. geografie (dorpen in Kigoma, steden in Tanzania, landen in Afrika, landen in Europa, landen in de rest van de wereld)
18. gsm
19. gebarentaalles
20. workshops (naaiatelier, houtbewerking, agricultuur, pluimvee, veeteelt)
21. houten producten
22. verkoop

Naast het vingeralfabet en de cijfers werden de thema's opgesteld volgens verschillende principes: concepten, woordsoorten (bijv. werkwoorden) en thema's.

12.5.3. Informanten

Binnen de *Rumonge Deaf Cooperative* werd gezocht naar informanten die de lokale gebarentaal voldoende machtig zijn om als waardevolle informant aan het project deel te nemen. Slechts 3 van de op dat ogenblik 44 leden in de dovencoöperatie bleken aan deze voorwaarde te voldoen: drie mannelijke doven met ervaring als leerkracht gebarentaal. Ze werden benaderd om aan het project deel te nemen en twee van de drie reageerden positief. Een waardevolle vrouwelijke informant was op dat ogenblik net verhuisd.

Tijdens het verzamelen van het lexicon werd duidelijk dat de twee informanten het lexicon voor de workshops 'naaiatelier' en 'houtbewerking' niet kenden. Daarom werd voor dit lexicon te rade gegaan bij de afgestudeerde dove naaisters (drie vrouwen) en de afgestudeerde dove schrijnwerker (één man). Bij de drie vrouwen kon het lexicon met elkaar vergeleken worden en werd het selecteren van gebaren democratisch beslist. Bij de dove schrijnwerker was – wegens gebrek aan een tweede informant – controle op zijn geproduceerde gebaren niet mogelijk. Bovendien kan hij niet vlot gebaren en communiceert hij voornamelijk via gestures en mimiek. Door de hoge nood aan lexicon over het thema 'schrijnwerkerij' (vanwege deze beroepsopleiding binnen Rumonge) werd beslist zijn gebaren toch op te nemen.

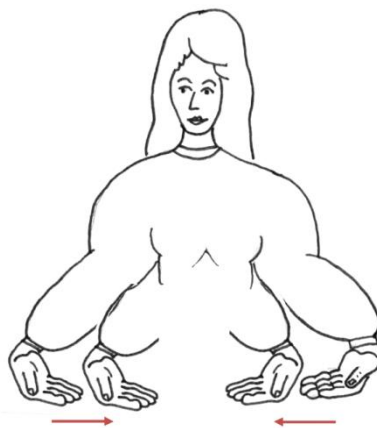
12.5.4. Invloed van de Vlaamse Gebarentaal vermijden

Sinds de start van de *Rumonge Deaf Cooperative* wordt de dovencoöperatie mee gedragen door eerst één en nadien twee Vlaamse Doven die jaarlijks als vrijwillig-leerkracht lessen schrijnwerkerij en naaiatelier geven. De communicatie tussen de Vlaamse vrijwilligers en de doven in Rumonge verliep in het begin voornamelijk in de Vlaamse Gebarentaal en nadien in VGT vermengd met lokale gebaren. Bij het aanvangen van het lexicografische project werd duidelijk dat de lokale gebarentaal reeds sterk beïnvloed is (geweest) door de Vlaamse Gebarentaal. Dit is mogelijk toe te schrijven aan volgende vier redenen:

- i. In Tanzania heeft een 'mwaliimu' (leerkracht) een zeer hoge sociale status en de vrijwillig-leerkrachten gebruiken de Vlaamse Gebarentaal (zie ook §7.4).
- ii. Het kolonisatieverleden is nog steeds sterk aanwezig in Tanzania en blanken worden nog steeds benaderd als superieur t.o.v. Tanzanianen. Vanuit dit perspectief is de 'gebarentaal van de (rijke) blanken' eveneens superieur aan de eigen gebarentaal.
- iii. In de *dovencoöperatie* werden (goedbedoeld) exemplaren van het *Basisgebarenwoordenboek met religieuze tekens, gebeden en ondersteunende gebaren* (Buyens 2012) uitgedeeld. Dit benadrukt dat de Vlaamse Gebarentaal staat neergeschreven in een boek, in tegenstelling tot de Rumonge-gebarentaal.
- iv. De Rumonge-gebarentaal is nog in volle ontwikkeling (de coöperatie werd pas in 2010 opgericht) en de taal is hierdoor (extra) gevoelig aan invloeden uit andere (gebaren)talen.

Bij het uitlokken van de lokale gebaren was het dus van belang voornamelijk de invloed van de Vlaamse Gebarentaal te vermijden. Aangezien de stagiair/moderator eveneens een blanke persoon is met kennis van VGT, werd beslist gebaren uit te lokken aan de hand van het neergeschreven Swahili zodat de moderator zichzelf bij het uitlokken van de gebaren op de achtergrond kon plaatsen.

Ondanks deze maatregelen werden nog Vlaamse gebaren in het uitgelokte materiaal aangetroffen. In de meeste gevallen leek de informant zich hier niet van bewust tot op het moment dat hij daar door de moderator op werd gewezen. Niet elke dove binnen Rumonge werd in dezelfde mate beïnvloed door de Vlaamse Gebarentaal. Voornamelijk het lexicion van de dove (laaggeschoolde) houtbewerkers (met weinig tot geen gebarentaalkennis) en de dove lesgever (tevens *ad hoc*-(doven)tolk binnen Rumonge) vertoont invloeden van de VGT. Het gebaar voor het concept STOEL werd bijvoorbeeld door de meeste doven geproduceerd zoals afgebeeld op Fig. 32. Enkel de dove houtbewerkers en bovengenoemde dove informant vertaalden dit begrip naar de Vlaamse Gebarentaal zoals afgebeeld op Fig. 33. Aangezien een nipte meerderheid van de bevraagde doven het concept STOEL vertaalde volgens Fig. 32, werd voor het inheemse gebaar gekozen.

Figuur 32: Gebaar voor STOEL (Heymans 2016: 154)

Figuur 33: Gebaar voor STOEL (<http://gebaren.ugent.be/alfabet.php?id=18734>)

Enkele Vlaamse gebaren leken echter volledig hun ingang te hebben gevonden binnen de Rumongegebarentaal. Het gebaar voor ‘vijf’ wordt bijvoorbeeld binnen de Swahili-cultuur (door zowel horenden als doven) standaard gebaard als een gebalde vuist (Fig. 34). Een steekproef bij twaalf doven leert echter dat intussen negen van hen (d.i. drie vierde van de bevraagde doven) het concept ‘vijf’ op de Vlaamse manier gebaren (Fig. 35). Volgens de dove informanten zijn de beide gebaren evenwaardig en werd gekozen voor de democratische meerderheid.

Figuur 34: Gebaar voor VIJF in de horende Swahili-cultuur. (foto van de auteur)

Figuur 35: Gebaar voor VIJF, VIJFDE (Heymans et al. 2016: 14)

12.5.5. Data verzamelen

Het lexicografisch team kwam van eind oktober 2015 t.e.m. begin maart 2016 één keer per week samen om data te verzamelen (gemiddeld zo'n 150 à 200 gebaren per samenkomst). Wegens ziekte van één van de informanten werden tijdens de maand december geen data verzameld.

De twee informanten namen beurtelings plaats voor de camera (zodat ze elkaars gebaren niet konden zien en ze elkaars taalgebruik dus niet konden beïnvloeden). Onder de camera (op een driepoot) stond een laptop waar via een slideshow één woord per dia (in het Swahili en in kleinere letters in het Engels) geprojecteerd stond. De overgang van de huidige naar de volgende dia gebeurde manueel

door de moderator, dit om te vermijden dat de informant tijdsdruk zou ervaren en hierdoor fouten zou maken. Deze werkwijze liet ook toe om terug te keren naar een vorige dia wanneer de informant zich bij het zien van een nieuw woord realiseerde dat hij een vorig woord fout had gebaard. De gebaren werden thematisch verzameld en elke slideshow bevatte de begrippen voor één thema die alfabetisch geordend werden volgens het Swahili.

Later werd dit uitgelokte materiaal gecontroleerd aan de hand van alsook aangevuld met observaties van spontaan taalgebruik binnen Rumonge. Spontane conversaties werden niet gefilmd: de gebaren werden opgemerkt en neergeschreven om nadien binnen het lexicografische team te bespreken.

12.5.6. Data analyseren

Meteen na het verzamelen van de data werden de 150 tot 200 gebaren met elkaar vergeleken. De twee videofragmenten (één voor elke informant) werden gebaar per gebaar naast elkaar afgespeeld. Indien beide informanten het Swahili-woord op dezelfde manier vertaald hadden (d.i.: de vier parameters van de gebaren vertoonden geen of slechts een minimaal verschil), werd het gebaar zonder verder overleg in het woordenboek opgenomen. Wanneer de informanten het concept op een andere manier gebaarden, werd onderzocht hoe dit kwam: 1) Heeft één van de twee een incorrect gebaar gebruikt? (bijvoorbeeld omdat hij het neergeschreven Swahili verkeerd begrepen heeft) of 2) Zijn beide gebaren equivalent aan elkaar en dus synoniemen? (zie §12.5.7)

12.5.7. Gebaren selecteren

Door de beperkte tijdspanne en het bescheiden budget werd bij aanvang van het project beslist slechts één gebaar per concept in het woordenboek op te nemen (en dus geen synoniemen). De doelstelling van het lexicografische project is in eerste instantie namelijk het basislexicon van de Rumonge-gebarentaal inventariseren en niet de lexicale variatie te documenteren. Een woordenboek met meer opgenomen concepten zonder lexicale variatie genoot de voorkeur op een woordenboek met minder concepten mét lexicale variatie. Het lexicografische team beseft dat door het kiezen van slechts één variant per concept er onvermijdelijk een waardeoordeel wordt uitgesproken over de gebaren die evenzeer correct zijn, maar niet in het woordenboek werden opgenomen. (Schmaling 2012; Van Herreweghe & Vermeerbergen, nog niet gepubliceerd) Aangezien slechts twee informanten bij het verzamelen van het algemene lexicon betrokken waren (zie §11.5.3), bestaat het risico dat het selecteren uit de vooropgestelde varianten niet altijd even democratisch als verwacht gebeurde.

Wanneer de informanten een verschillend gebaar produceerden dat in beide gevallen correct bleek te zijn, werd op volgende wijze getracht een beslissing te nemen:

1. Welk gebaar is het meest eenvoudig om te leren (aangezien de primaire doelstelling van het woordenboek het aanleren van de Rumonge-gebarentaal is)? Voor de maanden van het jaar kan men in het Swahili bijvoorbeeld zeggen “Januari, Februari, Machi, Aprili enzovoort” of “mwezi wa kwanza (*de eerste maand*), mwezi wa pili (*de tweede maand*), mwezi wa tatu (*de derde maand*), mwezi wa nne (*de vierde maand*) enzovoort”. De ene informant produceerde

specifieke gebaren voor elke maand, de tweede informant gebaarde de samenstellingen MAAND^EEN, MAAND^TWEE, MAAND^DRIE enzovoort. Aangezien laatstgenoemde optie eenvoudiger te verwerven is voor tweedetaalleerders én even correct, werden deze gebaren gekozen.

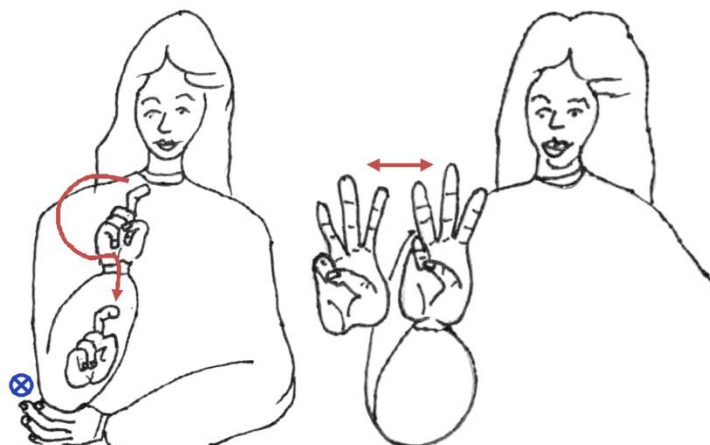
2. Welk gebaar is een meer correcte en gepaste vertaling van het Swahili-woord? Uit deze vraagstelling bleek soms dat de geproduceerde gebaren een nuanceverschil vertoonden. Het concept 'depressie' werd bijvoorbeeld op twee verschillende manieren vertaald, waarbij het ene gebaar 'lichte depressie' betekent en het andere gebaar 'zware depressie'. In dit geval werden beide concepten aan het woordenboek toegevoegd.

Wanneer deze vragen geen bevredigend antwoord boden, werd de ene keer het gebaar van de eerste informant gekozen en bij het volgende dispuut het gebaar van de tweede informant – een weinig wetenschappelijke, maar wel democratische manier waar beide informanten zich in konden vinden. Het tekort aan informanten (zie §11.5.3) was op dergelijke momenten extra voelbaar.

De horende moderator besliste niet mee, maar waakte over de invloed van de Vlaamse Gebarentaal op de geproduceerde gebaren en zag ook toe dat het overleg tussen beide dove informanten correct en respectvol verliep.

12.5.8. Uitdagingen bij het selecteren van de gebaren

Bij het uitlokken van de gebaren voor vraagwoorden werd voor elk vraagwoord het werkwoordgebaar VRAGEN uitgevoerd (bijv. Fig. 36). Dit kwam echter niet voor in spontaan taalgebruik, waardoor beslist werd enkel het vraagwoord – en niet het vraagteken in combinatie met het vraagwoord – als gebaar in het woordenboek op te nemen. Uit het observeren van spontaan taalgebruik lijkt wel naar voor te komen dat het stellen van een vraagwoordvraag syntactisch aangeduid wordt door de vraag te beginnen met het gebaren van een vraagteken (zoals het gebaar VRAGEN in Fig. 36). Onderzoek ontbreekt echter om deze observatie te bevestigen.

Figuur 36: VRAGEN + WAAR (tekeningen uit Heymans et al. 2016)

In een gebarentaalwoordenboek wordt normaal gezien enkel vast (en dus geen productief) lexicon opgenomen. Aangezien het referentiewerk voor de *Rumonge Deaf Cooperative* in de eerste plaats een communicatieboek wil zijn, werd echter gekozen om toch (een minderheid aan) productief lexicon in het werk op te nemen wanneer dit onontbeerlijk bleek, bijvoorbeeld in het thema 'schrijnwerkerij' om het vlot verloop van de lessen schrijnwerkerij te verzekeren.

12.5.9. Geselecteerde gebaren op juistheid controleren en weergeven

Na het selecteren van de gebaren werden één of meerdere *print screens* van de video-opnamen van de gebaren gemaakt en aan een dove tekenaar uit Uvinza bezorgd. Hij voegde de verschillende momentopnames samen in één tekening. Deze illustraties werden nadien gescand en via pijlen en symbolen werd extra informatie zoals beweging, aanraking, herhaling of mimiek op de tekening aangebracht. (zie Fig. 39-42 onder §12.8.1 voor voorbeelden)

De afgewerkte tekeningen werden op twee manieren gecontroleerd. (1) De tekeningen werden aan de informanten voorgelegd om de juistheid van de handvorm, locatie en oriëntatie te controleren. (2) De stagiaire voerde de gebaren nogmaals uit zonder dat de informanten de tekening zagen om de aangebrachte pijl en symbolen op juistheid te controleren. Tekeningen die onjuistheden bevatten werden verbeterd.

12.5.10. Aantal lemma's (en aantal gebaren)

Tijdens de periode van 2015 t.e.m. 2016 werden voor 1153 concepten evenveel gebaren in het woordenboek opgenomen. Omdat sommige gebaren bij verschillende thema's passen – bijvoorbeeld het concept voor 'land bewerken' past zowel bij werkwoorden als bij het thema agricultuur- bevat het boek in totaal 1239 lemma's. Er werden geen cijfers bijgehouden over hoeveel (correcte) gebaren in totaal werden verzameld alvorens slechts één gebaar werd geselecteerd om in het woordenboek op te nemen. Zeer ruw geschat zou het om ongeveer 1400 à 1500 correcte gebaren kunnen gaan, waarvan 1153 gebaren in het woordenboek werden opgenomen.

12.5.11. Hiaten in het lexicon

Voor een aantal van de opgevraagde begrippen werden geen gebaren geregistreerd of werd zeer duidelijk kenbaar gemaakt dat de informant niet zeker is over de juistheid van het geproduceerde gebaar. Het ontbreken van gebaren is een gevolg van het stigma tegen doven en het onderdrukken van gebaren(taal) (Lee 2012). Door de zeer beperkte tot bijna onbestaande maatschappelijke functie van de Rumonge-gebarentaal bestaan leemtes in het huidige lexicon. Zo werd voorgesteld ook de op dat ogenblik georganiseerde beroepsopleidingen voor elektriciteit, loodgieterij en lassen als thema's aan het woordenboek toe te voegen, maar door het onbestaande (of ongekende) lexicon werd dit idee niet uitgevoerd. De bedoeling is namelijk de taal te inventariseren zoals deze door de doven gebruikt wordt en niet gebaren uitvinden voor begrippen waar (momenteel) (nog) geen gebaar voor bestaat.

12.6. Overkoepelende structuur

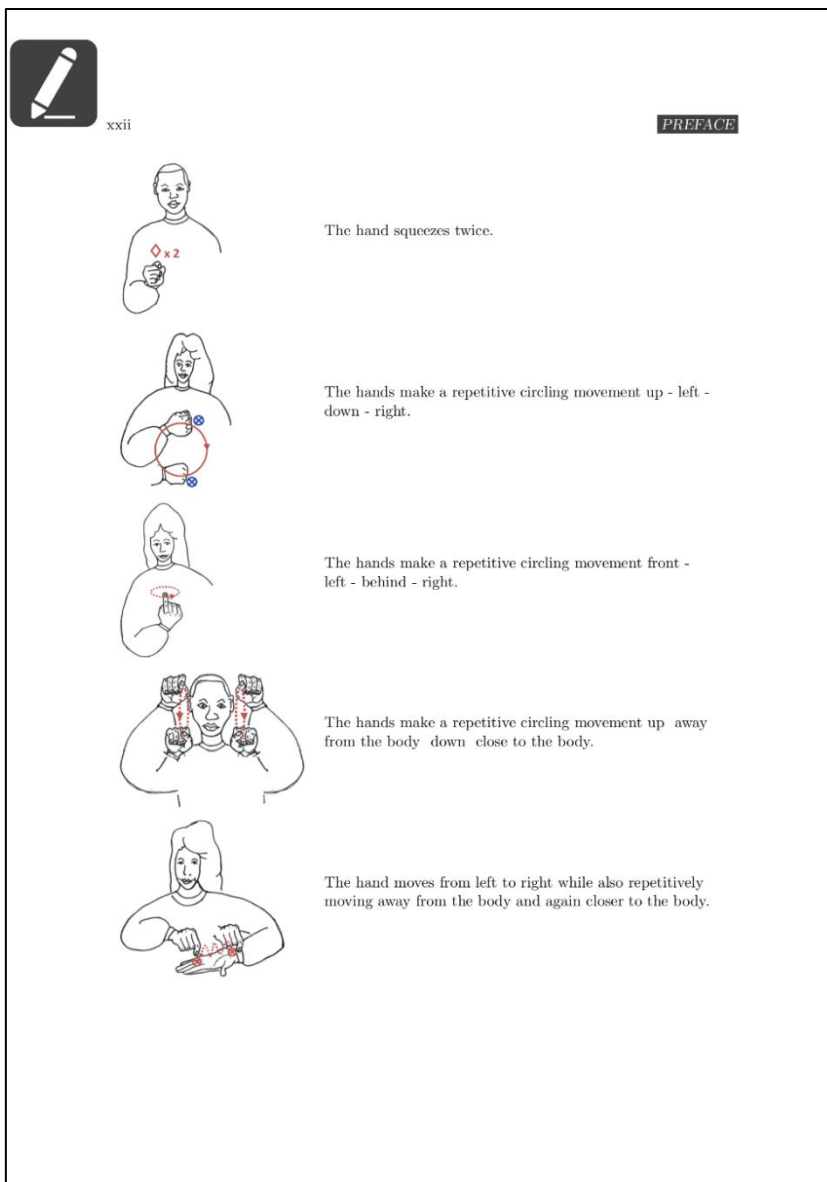
Met de overkoepelende structuur wordt bedoeld “de totaliteit van alle delen van het referentiewerk” (Hartmann en James 1998: 93). In dit deel wordt het gekozen medium alsook de megastructuur zoals inleiding, gebruiksaanwijzing, afkortingen, indexen, bibliografieën en appendices besproken.

12.6.1. Megastructuur

Volgens het onderzoek van Schmaling (2012: 255-258) worden bijna alle lexicografische werken voor Afrikaanse gebarentalen op papier geprint waarbij vaker gekozen wordt voor een A4-formaat dan een A5-formaat. De onderzochte woordenboeken bevatten allemaal een (korte) inleiding – waarin niet zelden benadrukt wordt dat gebarentalen natuurlijke talen zijn – en aan de meeste boeken wordt een gebruiksaanwijzing toegevoegd. De meeste werken bevatten een index in één of meer talen en een pagina bevat gemiddeld zes lemma's.

De megastructuur van het *Kamusi ya Lugha ya Alama ya Viziwi wa Rumonge Kigoma, Tanzania – Rumonge Sign language dictionary of Kigoma, Tanzania* past binnen de trend die Schmaling vaststelt (zie hierboven). Aangezien bij de start van het project geen enkel lid van de *Rumonge Deaf Cooperative* toegang had tot internet – bij het indienen van deze studie heeft één dove een smartphone met internetverbinding – werd gekozen voor een papieren woordenboek. Het werk werd geprint in kleur, heeft een A4-formaat en weegt 900 gram. Het telt 355 pagina's: 1 interne voorpagina, 3 pagina's inhoudstafel (de versie in het Swahili en het Engels staan naast elkaar vermeld), 9 pagina's inleiding in het Swahili, 9 pagina's met dezelfde inleiding in het Engels, 302 pagina's lexicon geordend onder 22 thema's, 7 pagina's index alfabetisch geordend volgens het Swahili, 7 pagina's index alfabetisch geordend volgens het Engels en tot slot 11 pagina's referenties van de gebruikte verklarende afbeeldingen (bijgevoegd voor analfabete gebruikers van het woordenboek).

De inleiding bestaat uit een introductie en een lijst met gebruikte afkortingen (samen 1 pagina), 6 pagina's gebruiksaanwijzing en 2 pagina's dankwoord. De inleiding verwelkomt de lezer in de *Rumonge Deaf Cooperative* en benadrukt dat er verschillende gebarentalen bestaan, net zoals er verschillende gesproken talen bestaan: Hoe verder de lezer zich geografisch van de dovencoöperatie bevindt, hoe minder nuttig het woordenboek zal worden bij het communiceren met doven. In deze inleiding wordt toegelicht dat voor elk lemma slechts één gebaar wordt weergegeven, maar dat het gebarenlexicon in het woordenboek niet exhaustief is. Voorts wordt uitgelegd dat een *kamusi* geen grammarboek is. Indien de gebruiker meer informatie wil over het gebruik van het boek of de Rumonge-gebarentaal, wordt hij uitgenodigd zich te wenden tot de *Rumonge Deaf Cooperative* en/of uitgenodigd om de zaterdagse lessen op de dovencoöperatie bij te wonen. In de gebruiksaanwijzing (Fig. 37) worden 28 symbolen verklaard die informatie geven over beweging, gebarenvolgorde, aanraking en/of mimiek.

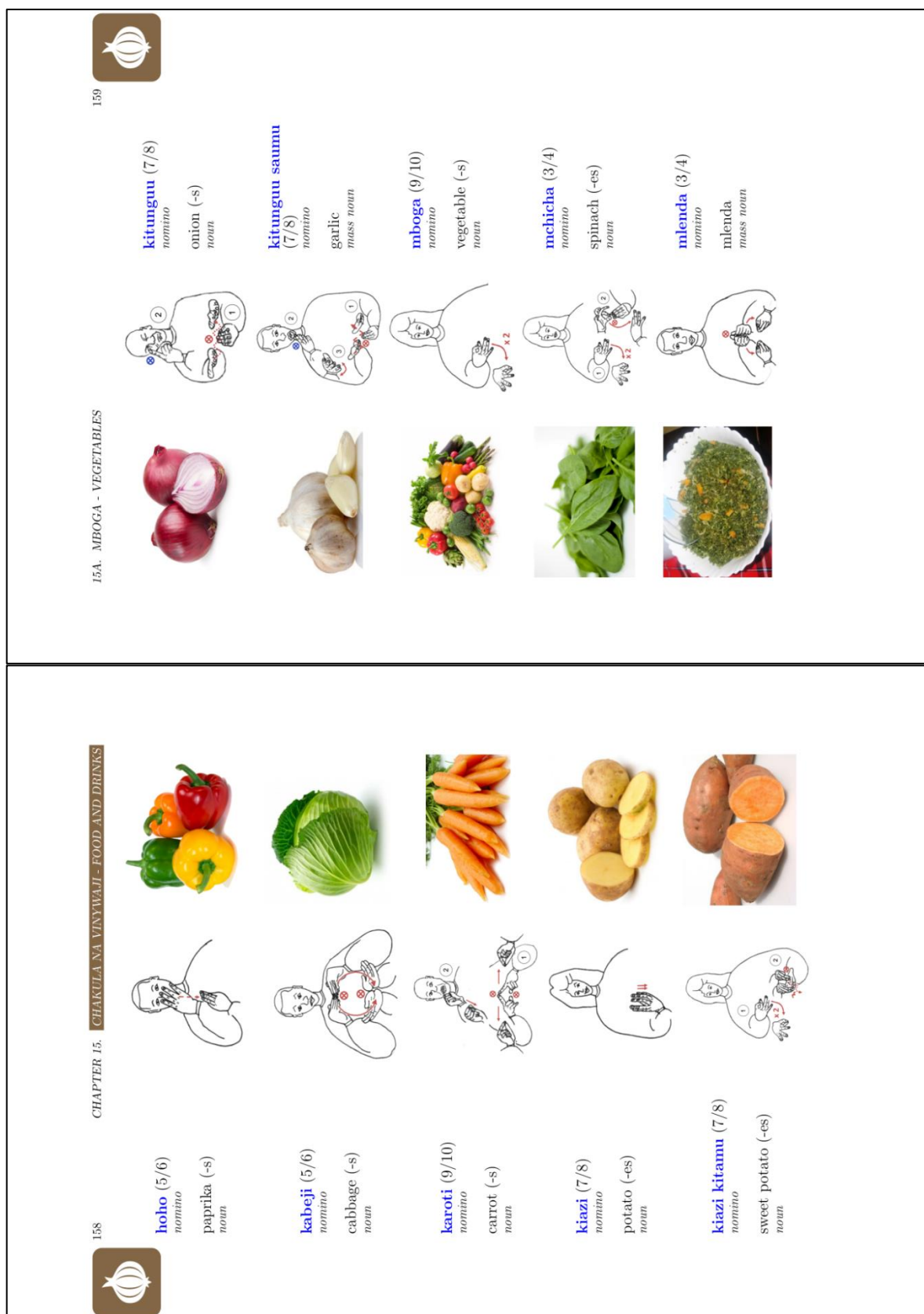

Figuur 37: De gebruiksaanwijzing verklaart 28 gebruikte symbolen.
(Heymans et al. 2016: xxii).

12.6.2. Pagina-indeling

Elke pagina bevat vijf lemma's opdat de tekeningen die de gebaren voorstellen groot genoeg blijven om leesbaar te zijn. Op de linkerpagina van het woordenboek staat de vertaling naar het Swahili en het Engels steeds links, de tekeningen in het midden en de verklarende afbeelding (voor analfabeten) rechts. De indeling van de rechterpagina is telkens gespiegeld. (zie Fig. 38) Op die manier staat het Swahili en het Engels steeds aan de buitenkant van de pagina en kan de (alfabete) gebruiker tijdens het bladeren in het boek gemakkelijk het gezochte lemma (voor de gesproken taal) terugvinden. De duimindex bestaat (voor de analfabete gebruiker) uit symbolen en kleuren die verwijzen naar de verschillende thema's in het woordenboek (bijv. het symbool van een ajuin voor het (sub)thema 'groenten' in Fig. 38). Op deze manier kan zowel de alfabete als analfabete gebruiker op eenvoudige

wijze gericht volgens thema in het boek zoeken. Bovenaan elke pagina staat het paginanummer en het thema vermeld.

Figuur 38: Paginavoorbeelden uit het Kamusi ya Lugha ya Alama ya Viziwi wa Rumonge Kigoma, Tanzania – Rumonge Sign language dictionary of Kigoma, Tanzania (Heymans et al. 2016: 158-159)

12.7. Macrostructuur

De macrostructuur – gedefinieerd als “de geordende lijst van alle lemma’s (glossen)” (Hausmann en Wiegand 1989: 328) – is de basis voor het ordenen van woorden of gebaren in een woordenboek. Voor gesproken talen gebeurt dit over het algemeen in woord-initiële volgorde (bijv. alfabetisch) of in een systematische volgorde (bijv. thematisch). Voor gebarentalen kunnen de lemma’s ook volgens gebarentaalparameters geordend worden (zie §6.8). Op het Afrikaanse continent (en in papieren woordenboeken) wordt deze laatste methode zelden gebruikt: Voor de twintig woordenboeken voor Afrikaanse gebarentalen die Schmaling (2012: 259) met elkaar vergeleek, werd enkel het werk voor de Zuid-Afrikaanse gebarentaal en de Namibische gebarentaal volgens gebarentaalcriteria geordend. Het *Namibian Sign Language to English and Oshiwambo* (1991) is geordend volgens veertig handvormen en binnen elke handvorm zijn de gebaren gegroepeerd volgens betekenis. De meeste woordenboeken voor Afrikaanse gebarentalen worden echter thematisch geordend, mogelijk omdat veel woordenboeken als educatief materiaal samengesteld worden. (Schmaling 2012)

De lemma’s in het *Kamusi ya Lugha ya Alama ya Viziwi wa Rumonge Kigoma, Tanzania – Rumonge Sign language dictionary of Kigoma, Tanzania* (Heymans et al. 2016) werden geordend volgens 22 thema’s (en onder sommige thema’s verder onderverdeeld in subthema’s). De volgorde werd door het lexicografische team intuïtief bepaald van meer algemeen naar meer (domein)specifiek lexicon met een stijgende moeilijkheidsgraad zodat het woordenboek kan dienen als (zelf)studieboek. Binnen elk (sub)thema werden de glossen alfabetisch geordend volgens het Swahili. Doordat gekozen werd om de werkwoorden in het Swahili met een koppelteken weer te geven (en niet aan de hand van het prefix ‘ku-’), staan deze steeds bovenaan, bijv. het werkwoord ‘brengen’ kan in het Swahili genoteerd worden als ‘*kuleta*’ (infinitief – zoals in het Engels *to bring*) of ‘*-leta*’ (stam). Beide notatievormen zijn correct in het Swahili.

12.8. Microstructuur

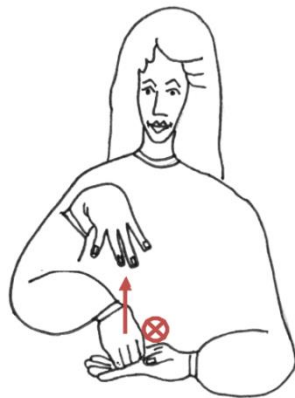
De microstructuur is het ordenen van informatie binnen één lemma in een referentiewerk. (Hausmann en Wiegand 1989: 344) Voor vertalende gebarentaalwoordenboeken kan de microstructuur worden opgedeeld in het weergeven van het gebaar (§12.8.1), de vertaling van het gebaar naar de gesproken taal/talen (§12.8.2) en (eventueel) bijkomende informatie (§12.8.3).

12.8.1. Gebaren weergeven

Het *Kamusi ya Lugha ya Alama ya Viziwi wa Rumonge Kigoma, Tanzania – Rumonge Sign language dictionary of Kigoma, Tanzania* volgt de trend die Schmaling vaststelt over lexicografische werken voor Afrikaanse gebarentalen, namelijk om de uitvoering van de gebaren weer te geven aan de hand van lijntekeningen. De motivatie is tweeledig: tekeningen zijn zowel neutraler als duidelijker dan foto’s. De gebaren worden (zonder aandacht voor lexicale variatie) weergegeven via zwart-wit lijntekeningen. Op de illustraties staan zowel verschillend uitzijnde mannen als vrouwen afgebeeld, dit opdat – en dit

was zeer belangrijk voor de lokale dovengemeenschap – een zo groot mogelijke doelgroep zich in de illustraties kan herkennen. Bovendien werd ook steeds de relevante gebarenruimte (enkel het hoofd of het hoofd met bovenlichaam) getekend zodat de locatie van het gebaar duidelijk is. Bij eenhandige gebaren staat enkel de actieve hand op de tekening – dit om verwarring over de niet-gebruikte hand te vermijden.

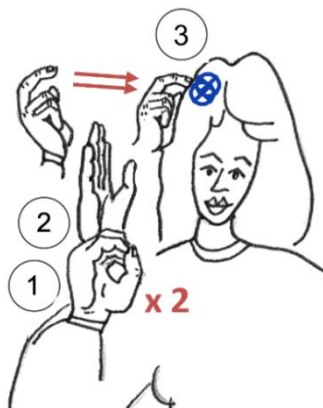
Aan de hand van 28 verschillende pijlen en symbolen (in kleur) wordt informatie gegeven over de beweging, de aanraking tussen de handen of tussen de hand(en) en een ander deel van het lichaam, de herhaling van het gebaar, de mimiek of de volgorde waarin een samengesteld gebaar uitgevoerd wordt (Fig. 39-42) – dit om ambiguïteit over de uitvoering van het gebaar zoveel mogelijk te vermijden. Het lexicografische team is zich bewust dat bij het weergeven van gebaren op papier ambiguïteit nooit helemaal te vermijden is. De betekenis van de verschillende pijlen en symbolen wordt in de inleiding in zowel het Swahili als het Engels verduidelijkt (zie §12.6.1).

Figuur 39: Gebaar voor DUUR (adj.). De illustratie maakt duidelijk dat de handen contact hebben met elkaar aan het begin van het gebaar, maar niet meer aan het einde van het gebaar. Bovendien wijzigt de handvorm van de actieve hand tijdens de opwaartse beweging. (Heymans et al. 2016: 122)

Figuur 40: Gebaar voor ERG (adv.). De illustratie maakt duidelijk dat de hand twee maal op de borst tikt. (Heymans 2016: 138)

Figuur 41: Gebaar voor PERSOON MET EEN MENTALE BEPERKING. De illustratie geeft o. a. informatie over de volgorde van de gebaren. (Heymans et al. 2016: 42)

Figuur 42: Gebaar voor NEE. De illustratie geeft informatie over de beweging en de mimiek. (Heymans et al. 2016: 147)

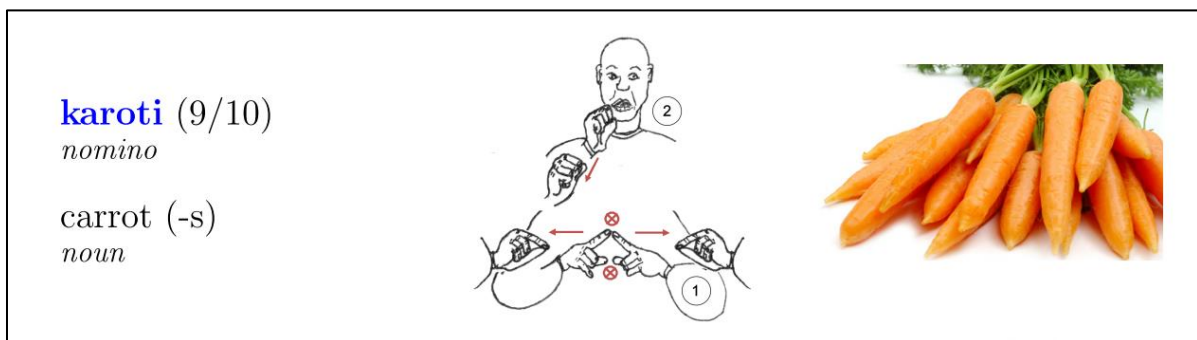
12.8.2. Glossen weergeven

De glossen in het *Kamusi ya Lugha ya Alama ya Viziwi wa Rumonge Kigoma, Tanzania – Rumonge Sign language dictionary of Kigoma, Tanzania* worden weergegeven in het Swahili en het Engels (in die volgorde). Het woordenboek volgt hiermee de trend die Schmaling (2012) vaststelt voor het weergeven van glossen in woordenboeken voor Afrikaanse gebarentalen (zie §7.2).

12.8.3. Bijkomende informatie

De meeste woordenboeken voor Afrikaanse gebarentalen zijn geschreven met een laaggeschoold (d/Doof) doelpubliek in gedachten. Indien informatie aan het lemma wordt toegevoegd, gebeurt dit bijgevolg bondig. (Schmaling 2012: 261) Zo ook voor het *Kamusi ya Lugha ya Alama ya Viziwi wa Rumonge Kigoma, Tanzania – Rumonge Sign language dictionary of Kigoma, Tanzania*. Voor de gesproken talen wordt informatie over de woordsoort en het meervoud bijgevoegd. Bij gebrek aan onderzoek naar de Rumonge-gebarentaal, was het niet mogelijk deze informatie ook voor de gebaren toe te voegen.

Om het boek toegankelijk te maken voor analfabete gebruikers, werd bij elk lemma een verklarende foto aan het lemma toegevoegd. (Fig. 43)

Figuur 43: Detail van het lemma WORTEL. (Heymans et al. 2016: 158)

12.9. Zoekmogelijkheden

De gebruiker kan een gebaar zoeken door de Swahili index (Fig. 44) of Engelse index achteraan het boek te raadplegen. Bij het glos staat vermeld op welke pagina('s) de gebruiker het gebaar kan terugvinden.

23. Index Swahili

A	arobaini, 16	baya, 120	Chadi, 215
A, 1	Arusha, 212	-beba, 84	chafu, 121
-a kuambukiza, 185	asante, 7	beberu, 284	-chagua, 84
-a mgumba, 197	asilimia, 299	bega, 175	chai, 173
-a mwisho, 119	asubuhi, 19	bei, 299	-chaji simu, 227
-adhibu, 81	au, 135	beleshi, 266	chakula, 274
afisa utawala, 43	Australia, 223	benchi ya shule, 289	chakula, 284
afisa wa polisi, 43	B	benchi, fomu, 289	-chana, 239, 84
Afrika, 214	B, 1	benki, 69	changa, 121
Afrika Kusini, 214	Baadae!, 7	betri, 228	chanjo, 198
Agosti, mwezi wa	baadaye, 140	bia, 173	chapati, 169
nane, 26	baba, 35	bibi, 36	CHAVITA, 234
aibu, 119	baba mdogo, 35	bilauri, 152	-cheka, 85
Airtel, 228	baba mkubwa, 35	bilioni, 18	-chelewa, 85, 119
ajali, 77	babu, 35	binti, mtoto wa kike,	-chemka, 151, 85
-ake, 146	-badili, 83	36	chenezo, 242
akili, 119	-badilisha maji, 283	biringani, 157	chenga za mchele, 275
-ako, 146	-badilisha maji, 271	bisibisi msalaba, 254	chenji, 299
-alama, 239	bado, 135	bisibisi nyofu, 254	cherahani ya
-alama, 253	Bagamoyo, 212	blauzi, 51	kushonea, 242
-alama, 81	baiskeli, 77	bluu, 65	-cherehani, 239
alfabeti, 1	bajaji, 77	bodaboda, pikipiki,	-cheza, 85
Alhamisi, 23	-baki (malipo), 297,	78	chini ya, 141
-alika, 81	83	bolti, 255	chipsi, 169
Aljeria, 214	bakuli, 289	bomba la maji, 153	-choka, 85
-ambia, 81	bakuli, 152	bosi, 44	choo, 201
-amkia, 81	balozí, 43	boti, 78	-chora, 86
-amua, 82	bamia, 157	bovu, 120	-chora bombwe, 239
-andaa, 82	banda la kuijazia	brashi, 255	-chukia, 86
-andika, 82, 233	mayai, 273	Brazili, 224	-chukua, 86
anestetik, 198	bangili, 51	bruda wa upendo, 44,	chumvi, 169
-angalia, -tazama, 82	Bangwe, 74	74	chungwa, 163
Angola, 215	bao, 273	bubu, 120	chuo kikuu, 69
-angu, 146	barabara, 77	bunge, 69	chupi, 51
-angua, -nukia, 83	baridi, 188	bure, 228	D
-anguka, 83	baridi, 119	Burundi, 215	D, 2
-anza, 83	-bariki, 84	-busu, 84	dada mdogo, 36
-anza kuota, 265	baro, wilibaro, 254,	butu, 120	dada mkubwa, 37
-ao, 146	266	bwana mdogo, 36	-dadisi, 86
-aogesha kuku, 271	basi, 78	bweni, 69	daftari, 235
-aongeza chakula, 271	Basil, 147	C	dagaa, 167
-aongeza chakula, 283	bata, 274	C, 1	dakika, 27
Aprili, mwezi wa nne,	bata bukini, 274	Cameroon, 215	daktari, 44
25	bawa, 274	Canada, 224	daladala, 78
Aqua Lodge, 74	bawaba, 254	chache, 120	damu, 188, 205

K/E

Figuur 44: De gebruiker kan via de index van het Swahili naar de lokale gebarentaal zoeken. (Heymans et al. 2016: 303)

Het woordenboek werd opgedeeld in verschillende thema's die elk een unieke kleur en uniek symbool kregen toegewezen. Dit symbool wordt voor analfabeten in de overeenkomstige kleur op elke pagina weergegeven in de duimindex. De koptekst herhaalt op elke pagina het huidige (sub)thema in het Swahili en het Engels. De inleiding geeft een overzicht van de verschillende thema's en bijhorende paginanummer en hanteert dezelfde kleurencode. Op die manier kan zowel de alfabetische als analfabetische gebruiker gericht(er) (thematisch) lexicon opzoeken, bijvoorbeeld het thema 'houtbewerking' bij het volgen van de lessen schrijnwerkerij of het thema 'gezondheid' bij een bezoek aan het ziekenhuis.

Contents

Utangulizi	vii
Utangulizi	vii
Sarufi	vii
Jinsi ya kukitumia kitabu hiki	viii
Shukurani	xiv
Preface	xvii
Introduction	xvii
Grammar	xvii
How to use this book	xviii
Acknowledgements	xxiv
1 alfabeti - alphabet	1
2 salamu - greetings	7
3 tarakimu - numbers	13
4 wakati - time	19
4a wakati - time	19
4b siku za wiki - days of the week	23
4c miezi ya mwaka - months of the year	24
4d saa - clock	27
5 watu - people	35
5a familia - family	35
5b walemavu - people with disabilities	41
5c kazi - professions	43
6 mavazi - clothes	51
7 rangi - colors	65
8 majengo - buildings	69
8a majengo - buildings	69
8b mabruda wa upendo - brothers of charity	74
9 usafirishaji - transport	77
10 vitenzi - verbs	81

Figuur 45: Aan de hand van de inhoudstafel kan de gebruiker gebaren uit een bepaald thema opzoeken (Heymans et al. 2016: iii).

12.10. Uitdagingen tijdens het project

12.10.1. Lage scholingsgraad

Dovenscholen zijn één van de belangrijkste factoren in het ontwikkelen van dove netwerken en een gemeenschapsgevoel, ze zijn de hoeksteen voor dovengemeenschappen. (Padden en Humphries 1988, Reilly & Reilly 2005) De informatie van Lee (2012: 177, zie bijlage 4) en Jackson (2017, zie bijlage 5) geeft een (niet-exhaustief²³) overzicht van de dovenscholen en reguliere scholen met 'dove' afdelingen in Tanzania. Geschat wordt dat door deze voorzieningen ongeveer 1000 à 2000 dove kinderen jaarlijks worden onderzwezen. Een aantal dovenscholen meldt echter dat dubbel zoveel dove kinderen op de wachtlijst staan dan dat er werkelijk school lopen. (Jackson 2017) Naast dit tekort aan plaatsen bestaat ook het probleem van armoede en stigmatisering, wat eveneens gevolgen heeft voor de lage scholingsgraad van doven: Lee (2012: 175-179) beschrijft dat families in sommige gevallen het inschrijvingsgeld niet kunnen of willen betalen en dat veel ouders twijfelen of het wel zin heeft om hun doof kind onderwijs te laten volgen. Ze beslissen om het beperkte huishoudbudget niet te 'vergoeken' aan hun 'zwakste' kind.

Slechts 3% (cijfer uit WFD 2008) tot 5% (cijfer uit Eklindh et al. 1995) van de doven in Tanzania volgt enige vorm van scholing. Bovendien is het dovenonderwijs van inferieure kwaliteit vergeleken met het reguliere onderwijs. Het reguliere onderwijs dat aparte afdelingen voorziet voor dove kinderen biedt de lessen enkel aan in de gesproken taal. Hierdoor ligt het slaagpercentage laag en stijgt de idee dat doven niet intelligent zouden zijn. Zij die de lagere school toch succesvol doorlopen hebben meestal 8 tot 10 jaar nodig gehad om het 7-jarige traject te overbruggen. (Lee 2012: 175-179, Jackson 2017)

De overgrote meerderheid van doven in Tanzania zal echter nooit enige vorm van onderwijs genieten en bijgevolg weinig tot niet in contact komen met andere doven. Hierdoor leren ze geen gebarentaal, wat het vinden van informanten voor een lexicografisch project bemoeilijkt.

12.10.2. Armoede, corruptie en wantrouwen in Tanzania

(Extreme) armoede is een niet te negeren factor in Tanzania en kan leiden tot wanhopige pogingen van individuen om zichzelf te verrijken. In totaal werden drie informanten benaderd. Twee onder hen werkten met veel plezier mee aan het project (en zouden dit zelfs zonder vergoeding met evenveel enthousiasme gedaan hebben). De derde informant die benaderd werd wilde niet aan het project deelnemen tenzij hij een vergoeding naar Europese (en dus niet Tanzaniaanse) normen kreeg. Op deze eis kon niet worden ingegaan, waardoor de informant (met bemiddeling van de Broeders van Liefde in Kigoma) vrijwillig besliste om niet aan het project deel te nemen én het project ook niet tegen te werken, een reële vrees.

De dove tekenaar was bij aanvang van het project tevreden over de voorgestelde vergoeding conform de Tanzaniaanse normen, maar doorheen het project bleek dat hij (mogelijk onder invloed van de benaderde informant die niet aan het project deelnam) zijn functie als tekenaar zag als een manier om

²³ De auteur bezocht in oktober 2015 bijvoorbeeld de *Uvinza Special School* (een school voor kinderen met bijzondere noden met een afdeling voor dove kinderen) die in geen van beide lijsten vermeld wordt.

zich persoonlijk te verrijken tot op een punt dat hij tekeningen achterhield, tenzij hij de geëiste verhoogde vergoeding ontving. Dit leidde tot een diep wantrouwen tussen het lexicografische team en de tekenaar en bemoeilijkte de werksituatie.

12.10.3. Situationele factoren

Het Tanzaniaanse dagelijkse leven wordt geplaagd door situationele factoren die de vooruitgang van een project aanzienlijk kunnen vertragen. Zo zijn er bijvoorbeeld de frequente stroompannes die maken dat elektronische apparatuur (zoals videocamera en laptop) soms niet tijdig opgeladen kan worden. De Tanzaniaanse stortbuien tijdens het regenseizoen leggen het straatleven (voornamelijk) in december zodanig lam dat in deze periode bijeenkomsten organiseren vaak niet mogelijk is. Woon-werkverkeer neemt in Tanzania aanzienlijk meer tijd in beslag dan in België (spitsuren in België niet meegerekend): een afstand van 7km overbruggen kan gemakkelijk drie kwartier duren. Stiptheid is overigens niet de norm: een bijeenkomst start mogelijk een half uur tot zelfs drie uur later dan gepland en in sommige gevallen komen informanten zonder verwittiging helemaal niet opdagen. Bij een lexicografisch project met slechts twee informanten (het absolute minimum) betekent dit een verloren werkdag. Een flexibele houding is nodig en het tijdsplan zoals het zich in realiteit ter plaatse afspeelt strookt niet altijd met de verwachtingen van *stakeholders* in België.

12.11. Raadplegen van het woordenboek

Het *Kamusi ya Lugha ya Alama ya Viziwi wa Rumonge Kigoma, Tanzania – Rumonge Sign language dictionary of Kigoma, Tanzania* werd in september 2016 in België gedrukt in een oplage van 110 woordenboeken. Tien boeken bleven in België om te verdelen onder de *stakeholders*. De overige honderd werden via Fracarita Belgium naar Tanzania verzonden en werden – na twee maanden oponthoud en een extra meerkost in Rwanda – in januari 2017 door de *Rumonge Deaf Cooperative* in ontvangst genomen.

De verantwoordelijke broeder in Rumonge alsook de twee doven die als informant bij het project betrokken waren beslisten samen over de distributie van de boeken volgens drie criteria: (1) Is deze persoon doof of werkt deze persoon samen met doven? (2) Is deze persoon gekend binnen Rumonge, is hij/zij verbonden aan Rumonge en/of heeft deze persoon zich in het verleden reeds geëngageerd binnen Rumonge? (3) Woont deze persoon op 'wandelaafstand' van Rumonge? (de maximale afstand lijkt te liggen op twee uur wandelen). Enkel bij een positief antwoord op deze drie vragen wordt de aanvraag tot het verkrijgen van een woordenboek goedgekeurd. Zoals de titel van het woordenboek vermeldt, gaat het om de gebarentaal binnen de *Rumonge Deaf Cooperative* en is het van belang dat de werken aan de dovencoöperatie verbonden blijven.

Door de relatief beperkte oplage wordt maximaal één boek per familie toegekend. De meeste doven bewaren hun boek thuis zodat ze tijdens de week (eventueel samen met hun familie) de gebarentaal kunnen leren. Doven die zaterdag naar de gebarentaalles komen, nemen hun eigen boek mee naar

de les. Een kleine minderheid bewaart zijn/haar exemplaar liever in de dovencoöperatie (en niet thuis) uit vrees voor diefstal of omdat ze weten dat hun familie niet openstaat voor het gebruik van gebarentaal (zie §9.1).

12.12. Onthaal binnen de (doven)gemeenschap

De reacties van de lokale gemeenschap (zowel horend als doof) zijn uitsluitend positief. De algemene indruk is (Chongela & Kafunda 2017) dat de structuur en vormgeving van het Rumonge-woordenboek het werk gebruiksvriendelijker maakt dan het *Kamusi ya lugha ya alama Tanzania / The Tanzania Sign Language Dictionary: Kiswahili / Kiingereza – lugha ya alama / Swahili / English - Sign Language*. Dit leidt ertoe dat zowel de Broeders van Liefde in Kigoma als medewerkers van de Belgische ambassade in Dar es Salaam – die als bij toeval het bestaan van het woordenboek ontdekten – aansporen het werk nationaal in het (doven)onderwijs te gebruiken. (Serge 2017, Simpamagaye 2017) Het lexicografisch team is hier echter geen voorstander van: dit woordenboek werd samengesteld in samenwerking met de *Rumonge Deaf Cooperative* in een eerste bescheiden poging om het lexicon van de gebarentaal binnen deze specifieke dovencoöperatie te inventariseren. Het is niet de bedoeling om andere (evenwaardige) gebarentalen/gebarentaalvarianten in Tanzania te vervangen door de Rumonge-gebarentaal louter omdat deze taal/variant overzichtelijk in een boek werd weergegeven. Veeleer is het lexicografisch team voorstander van onderzoek naar de lexicale variatie van de verschillende gebarentalen/gebarentaalvarianten en/of van het lexicografisch project tot het samenstellen van een basisgebarentaalwoordenboek te herhalen op andere plaatsen in Tanzania, waar eveneens de nood bestaat tot het beschikken over een dergelijk referentiewerk. Het grootste tegenargument van de Broeders van Liefde in Kigoma is het voorbeeld van het Swahili. Deze Oost-Afrikaanse taal was ooit één van de 124 regionale stammentalen in Tanzania tot de overheid na de onafhankelijkheid besliste om het Swahili – en niet het Engels – als officiële landstaal te kiezen. De Rumonge-gebarentaal kan volgens hen een gelijkaardige functie uitoefenen. (Simpamagaye 2017) Het lexicografische team blijft hier sceptisch over.

Wegens de relatief beperkte oplage en de positieve ontvangst van het woordenboek bestaat de uitdrukkelijk vraag naar een tweede druk, o.a. bij de *Rumonge Deaf Cooperative* en de Broeders van Liefde in Kigoma. Deze wens gaat gepaard met twee uitdagingen: (1) Ondanks de inspanningen om het woordenboek meermaals volledig te controleren op fouten werden bij het gebruik van het boek toch nog een aantal inhoudelijke onjuistheden ontdekt, voornamelijk details in de getekende gebaren zoals in Fig. 46. (2) Momenteel zijn geen fondsen beschikbaar voor zowel het verbeteren als het eventueel uitbreiden van het lexicon of voor het drukken van een tweede oplage. De mogelijkheid bestaat om op 1 oktober 2017 een nieuwe subsidieaanvraag in te dienen bij de Stad Gent. (zie §12.2)

Figuur 46: Het gebaar voor VINGER zou kunnen verward worden met het (foutieve) gebaar voor (VINGER)NAGEL. (Heymans 2016: 176)

13. Vergelijkende studie tussen het lexicografische project voor de Vlaamse Gebarentaal (1999-2004) en het lexicografische project voor de Rumonge-gebarentaal (2015-2016)

13.1. Redenen voor het lexicografische project

In Vlaanderen werd het woordenboek samengesteld met horende tweedetaalleerders als primaire doelgroep. Bovendien werd de inhoud van de website in 2008 eveneens ter beschikking gesteld op DVD, waardoor het woordenboek ook als educatief materiaal in het dovenonderwijs gebruikt kan worden. De voornaamste doelstelling van het Rumonge-woordenboek is een leerboek zijn voor analfabete, taallose doven die slechts beperkt (of helemaal niet) kunnen communiceren. Daarnaast worden horenden door het bestaan van een gebarentaalwoordenboek aangemoedigd om in hun communicatie met doven te gebaren in plaats van te spreken. In Vlaanderen is de primaire doelgroep dus horend, in Kigoma doof.

13.2. Omkadering van het project

Het project in Vlaanderen startte in 1999 voor een periode van vijf jaar met twee doelstellingen: de lexicale variatie van de Vlaamse Gebarentaal voor het basislexicon in kaart brengen en aan de hand daarvan een eerste vertalend woordenboek opstellen. Het project in Kigoma vond plaats in 2015-2016 (16 jaar na het lexicografische project in Vlaanderen) en duurde in totaal 15 maanden. Het doel van het project was om het basislexicon van de Rumonge-gebarentaal in het boek te inventariseren.

De gemiddelde scholingsgraad van de Vlaamse onderzoeksmedewerkers en begeleiders lag hoger dan de gemiddelde scholingsgraad van de werkgroep in Kigoma.

13.3. Talen & titel

Beide woordenboeken hebben een vertalend karakter. De glossen voor de Vlaamse gebaren werden weergegeven in het Vlaams, de standaardtaal van de regio. De glossen voor de Kigoomse gebaren werden weergegeven in het Swahili en het Engels, respectievelijk de officiële en nationale taal van de regio. Het woordenboek in Vlaanderen verzamelt de gebaren uit alle Vlaamse provincies. In Kigoma werden de gebaren uit een geografisch beperkte regio verzameld, vergelijkbaar met de omvang Gent (en haar deelgemeenten).

Voor beide woordenboeken werd een titel gekozen die de – voor het lexicografische team – belangrijkste eigenschap van het werk benadrukt: In Vlaanderen is dat het bidirectionele vertalende karakter en de gelijkwaardige status tussen beide talen (o.a. als reactie op het *Gebarenwoordenboek*). In Kigoma wil het lexicografische werk voornamelijk de connectie met de *Rumonge Deaf Cooperative*

onderlijnen. Ook werd bewust gekozen om de correcte term *viziwi* in het werk te vermelden om de humaniteit van doven te benadrukken.

13.4. Het lexicografische team

Zowel het Vlaamse als het Kigoomse lexicografische team bestond uit horende én dove medewerkers die gebundeld over de nodige vaardigheden beschikten om het vooropgestelde doel te bereiken. Voor beide projecten waren d/Dove moedertaalsprekers alsook mensen met de nodige organisatorische en technische vaardigheden onontbeerlijk voor het slagen van het project. In beide gevallen ging het om een kleine werkgroep.

13.5. Methodologie

Op beide locaties werd een methodologie uitgewerkt in functie van de beoogde doelstellingen. Hierbij werd rekening gehouden met de aanwezigheid van een door de d/Doven hoger gewaardeerde taal die het verzamelde materiaal mogelijk kon beïnvloeden. Eenzelfde motivatie in beide projecten leidde echter tot een verschillende manier om gebaren uit te lokken. Beide lexicografische teams werkten met zelf samengestelde prioriteitenlijsten, legden voorwaarden op aan de hand waarvan waardevolle informanten geselecteerd werden en duiden een moderator aan die toezag op het correcte verloop van de gefilmde bijeenkomsten (georganiseerd op regelmatige tijdstippen).

De gekozen uitlokkingsmethode en het hoge aantal informanten maken dat het Vlaamse team de data voorbereidde (door de gebaren in SignWriting neer te schrijven) alvorens de data met elkaar te vergelijken. De kleinschaligheid van het project in Kigoma motiveerde het team om deze stap over te slaan. Door het hogere aantal informanten in Vlaanderen kon het team gebaren selecteren op basis van frequentie en er werd ook (in mindere mate) gesteund op de intuïtie van moedertaalsprekers. In Kigoma was steunen op frequentie geen optie omdat te weinig informanten bij het project betrokken waren. Hierdoor viel het team mogelijk vaker terug op de intuïtie van moedertaalsprekers, wat nadien getoetst werd aan observaties van spontaan taalgebruik. De keuze om al dan niet synoniemen in het werk op te nemen leidt noodzakelijk tot twee verschillende manieren in het selecteren van gebaren en bijgevolg in elk project tot een bijkomende uitdaging: het Vlaamse team moest bepalen of twee varianten fonemische dan wel allofone verschillen vertoonden; de Kigoomse werkgroep wordt voor het dilemma gesteld om te kiezen tussen twee even correcte gebaren.

Op beide locaties stelden de onderzoekers vast dat een aantal sets van gerelateerde concepten gevoelig(er) waren voor uitlokking en dat de geproduceerde gebaren in deze sets afweken van de manier waarop ze voorkomen in spontaan lexicon. Beide teams hebben bij deze uitdaging gekozen voor de uitvoering die voorkomt in spontaan taalgebruik. Ook de moeilijk te onderscheiden grens tussen vast en productief lexicon en bijgevolg het al dan niet opnemen van bepaalde gebaren is een vraag waar beide lexicografische teams mee geconfronteerd werden. Een verschillende noodzaak leidde bij deze uitdaging tot een verschillende beslissing.

In beide projecten werd het lexicon zoals het uiteindelijk in het woordenboek zou verschijnen uitvoerig door moedertaalsprekers op onjuistheden gecontroleerd (en waar nodig aangepast).

Als we de omvang van beide projecten met elkaar vergelijken (vijf jaar voor vijf regiolecten en één jaar voor één taal/variant), kunnen we vaststellen dat het aantal verzamelde lemma's in beide werken van eenzelfde grootteorde is.

Gezien het ondergrondse bestaan van beide gebarentalen is het niet verwonderlijk leemtes in het basislexicon vast te stellen. Door het gebrek aan cijfers over het aantal hiaten die optraden bij het uitlokken van het Rumonge-lexicon is het niet mogelijk het aantal leemtes kwantitatief te vergelijken. In Vlaanderen werden hiaten in het lexicon voor drie thema's op wetenschappelijk onderbouwde wijze opgevuld. In Kigoma vond (nog) geen hiatenproject plaats.

13.6. Overkoepelende structuur

Op beide locaties werd een medium gekozen dat de toegankelijkheid van het werk voor de beoogde doelgroep verzekert: in Vlaanderen is dit een website (en later een DVD), in Kigoma een papieren boek.

In Vlaanderen geeft de inleiding meer uitleg over het gebruik en de inhoud van het woordenboek *an sich* en een aantal aspecten van de VGT worden eveneens uitgelicht. In Kigoma schetst de inleiding een bredere context omtrent gebarentalen en krijgt de lezer een handleiding over het gebruik van het boek. Onderzoek ontbreekt om verdere aspecten van de taal toe te lichten.

Terwijl de Vlaamse lezer bijleert over de wijze waarop de VGT gebruikt wordt, leert de lezer in Kigoma dat gebarentalen natuurlijke talen zijn en verschillen per regio, informatie die in Vlaanderen intussen als evidentie wordt beschouwd. De inleidingen weerspiegelen de maatschappelijke geest waarin beide werken zijn ontstaan.

13.7. Macrostructuur

Beide woordenboeken bevatten een overzichtslijst (alfabetisch geordend volgens de gesproken talen) van alle lemma's. Het Rumonge-woordenboek ordent de lemma's eveneens thematisch. Deze ordening wordt niet gebruikt in Vlaanderen, hoewel dit handig zou kunnen zijn in het onderwijs. Geen van beide werken maakt gebruik van de derde optie: ordenen volgens de gebarentaalparameters.

13.8. Microstructuur

De keuze van het medium heeft een sterke invloed op de weergave van de gebaren. Beide werken kiezen voor de minst ambigue weergave die het gekozen medium toelaat: video's op een website, lijntekeningen op papier.

Het glos in de gesproken taal is een enkel woord zonder definitie of verklaring (uitz. de Vlaamse gebaren verzameld via het hiatenproject). In Vlaanderen geven de bijkomende gegevens informatie over het regiolect waartoe het gebaar behoort. Het Rumonge-woordenboek vermeldt (beperkte) grammaticale informatie over de glossen voor beide gesproken talen (deze informatie is niet gekend voor de gebaren) en herhaalt de betekenis van het lemma in een verklarende afbeelding, wat de beoogde doelgroep (analfabete doven) benadrukt. De vormgeving in beide werken benadrukt voorts het vertalende – en dus niet verklarende – karakter van de woordenboeken.

13.9. Zoekmogelijkheden

Het woordenboek in Vlaanderen laat toe lemma's in beide richtingen op te zoeken. In het Rumonge-woordenboek is dit enkel mogelijk uit de gesproken in de gebarentaal of volgens thema. Een mogelijke (maar niet allesbepalende) factor is het gekozen medium: Een online woordenboek laat eenvoudiger toe lexicon (zowel voor de gesproken als voor de gebarentaal) te filteren en sorteren aan de hand van de gekozen parameters doordat het mogelijk is de lexicale database bijna rechtstreeks te consulteren. Een bidirectionele zoekfunctie is niet onmogelijk in een papieren woordenboek (bijv. in twee volumes gesproken taal – gebarentaal / gebarentaal – gesproken taal), maar wordt minder vaak toegepast.

13.10. Uitdagingen tijdens het project

In Vlaanderen bestonden de uitdagingen voornamelijk uit de beschikbaarheid (in tijd) van informanten alsook het beperkte financiële budget, wat maakt dat het woordenboek (toen) niet verder uitgebreid kon worden (terwijl een website het uitbreiden van het lexicon op meer eenvoudige wijze toelaat dan een papieren woordenboek). In Kigoma werd het project voornamelijk bemoeilijkt door de culturele factoren en de 'typische' uitdagende werkomstandigheden in het Zuiden.

13.11. Raadplegen van het woordenboek

Hoewel het medium van de woordenboeken verschilt, is de motivatie dezelfde: een zo talrijk mogelijk doelpubliek bereiken. Dankzij de technologische vooruitgang heeft de modale Vlaming toegang tot het wereldwijde web en kan hij het gratis woordenboek zonder bijkomende drempel raadplegen. De honderd woordenboeken verspreid in Kigoma maken dat evenveel gezinnen het woordenboek kunnen raadplegen. Een hogere toegankelijkheid van het woordenboek in Kigoma is enkel mogelijk na een hernieuwde financiële investering.

13.12. Onthaal binnen de (doven)gemeenschap

Zowel in Vlaanderen als in Kigoma worden de respectievelijke woordenboeken positief onthaald en voornamelijk gebruikt om de gebarentaal te leren. Op beide locaties bestaat de uitdrukkelijke vraag om het lexicon uit te breiden. De woordenboeken vervullen een niet te onderschatten

sociolinguïstische functie om de respectievelijke gebarentaal zichtbaar te maken en op die manier d/Doven te *empoweren*.

14. Conclusie & vooruitblik

Deze vergelijkende studie toont aan dat de lexicografische projecten in Vlaanderen en Kigoma zowel gelijkenissen als verschillen vertonen. Bepaalde noodzakelijke lexicografische stappen werden op eenzelfde manier ingevuld en/of beargumenteerd, bijvoorbeeld de samenwerking tussen dove en horende medewerkers of het vertalende karakter van het werk. Anderzijds zijn ook verschillen op te merken, zoals het gekozen medium of de motivatie voor de titelkeuze. Vooral opvallend is wanneer beide projecten eenzelfde motivatie vermelden voor een genomen beslissing, maar dit toch leidt tot een verschillend resultaat, zoals invloed van een prominent aanwezige taal vermijden of een zo talrijk mogelijk doelpubliek bereiken. Dergelijke observaties maken duidelijk dat een woordenboek steeds samengesteld wordt binnen een maatschappelijke context en dat deze regionale en culturele omgevingsfactoren een niet te onderschatten (en mogelijk zelfs fundamentele) invloed uitoefenen op de ontwikkeling van het lexicografische project en het uiteindelijke resultaat.

De vergelijking toont aan dat, ondanks het verschil in regio, cultuur en tijdsgeslacht, meerdere parallellen getrokken kunnen worden tussen het project in Vlaanderen en het project in Kigoma (zij het enkel in motivatie of ook in uitkomst). Deze vaststelling leert dat de Kigoomse werkgroep zich voor toekomstige lexicografische projecten kan laten inspireren door Vlaamse (en mogelijk andere) lexicografische projecten voor gebarentalen, dit op voorwaarde dat de culturele context, de beoogde doelgroep en de vooropgestelde doelstelling nooit uit het oog worden verloren. De mate waarin het lexicografische project rekening houdt met deze factoren bepaalt namelijk in grote mate het succes van het behaalde resultaat. Indien we de parallellen tussen het Kigoomse en het Vlaamse project naar de toekomst kunnen doortrekken, kan de Kigoomse werkgroep leren uit het hiatenproject in Vlaanderen, een nodige volgende stap in het gestructureerd uitbreiden van domeinspecifiek lexicon voor de beroepsopleidingen binnen de *Rumonge Deaf Cooperative*. Momenteel ontbreekt de nodige expertise om dit lexicon op een wetenschappelijk onderbouwde manier aan te vullen. Een hiatenproject lijkt de enige mogelijkheid om de huidige vicieuze cirkel te doorbreken waarbij beroepsopleidingen ontoegankelijk blijven voor doven door het ontbreken van gebarenlexicon, veroorzaakt door een gebrek aan geschoolde doven. Het in kaart brengen van de parallellen tussen twee lexicografische projecten in zeer verschillende contexten en het aantonen dat deze projecten desalniettemin van elkaar kunnen leren, benadrukt de waarde van het neerschrijven van lexicografische expertise, zoals die in Vlaanderen en Kigoma.

Naast het hiatenproject blijkt de Kigoomse werkgroep vooruit naar andere mogelijke projecten in de toekomst. Hoewel bij de start van het project beslist werd het woordenboek als een papieren boek vorm te geven, werd gekozen voor een methode (meer bepaald het verzamelen van de inhoud van het woordenboek in een *general purpose* database) die toelaat de inhoud van het woordenboek in de toekomst aan te bieden via een ander medium. De aanwezigheid van papieren woordenboeken in Kigoma motiveert horenden om de Rumonge-gebarentaal te leren. Wegens de relatief kleine oplage is het echter niet mogelijk om aan de vraag van deze nieuwe

doelgroep te voldoen. In tegenstelling tot de doven in Rumonge zijn deze horende geïnteresseerden relatief welgestelde Tanzanianen die in vele gevallen reeds een smartphone bezitten. Hierdoor wordt nagedacht over het aanbieden van hetzelfde woordenboek via een smartphone-applicatie (eventueel aangevuld met een bidirectionele zoekfunctie), net zoals in Vlaanderen de inhoud van de website op een ander medium (een DVD) verscheen. Tot slot bestaat de vraag om het woordenboek af te slanken tot een kindvriendelijk formaat zodat naast het huidige omvangrijke woordenboek voor volwassenen ook een compact leerboek voor (dove) kinderen wordt samengesteld met lexicon aangepast aan hun leefwereld.

REFERENTIES: GEBARENTAALWOORDENBOEKEN

BARTNICKA, B., & SINIELNIKOFF, R. (1978). Słownik podstawowy języka polskiego dla cudzoziemców. Warsaw: Wydawnictwa Uniwersytetu. Warszawskiego.

BENJAMIN, M.; MIRONKO, C.; GEOGHEGAN, A. (2002). Taalgids Swahili. Lonely Planet Publications.

BUYENS, M. (ed.) (1995). Gebarenwoordenboek. Garant.

BUYENS, M. (ed.) (2012). Basisgebarenwoordenboek met religieuze tekens, gebeden en ondersteunende gebaren. Antwerpen: Maklu.

CCDS [Centre for Communication & Deaf Studies in Namibia] & SHH [The Communication Centre for Deaf and Hard of Hearing in Iceland] (2012). Namibian Sign Language Dictionary. <http://na.signwiki.org>.

CENTER FOR TEGNSPROG (2008). Ordbog over Dansk Tegnsprog. (The Danish Sign Language Dictionary). <http://tegnsprog.dk/>

CHAVITA [Chama cha Viziwi Tanzania] (1993). Kamusi ya lugha ya alama Tanzania / The Tanzanian Sign Language Dictionary: Kiswahili/Kiingereza-lugha ya alama / Swahili/English-Sign Language. Dar es Salaam: Advert International.

CLaSH. 2004. Namibian Signs: Sign Language Instruction Video for Families of Hearing Impaired Children. Video. CLaSH: Windhoek, Namibia.

DE WEERDT, K.; VAN HERREWEGHE, M.; VAN MULDER, K. & VERMEERBERGEN, M. (2004). Woordenboek Nederlands - Vlaamse Gebarentaal / Vlaamse Gebarentaal - Nederlands. <http://gebaren.ugent.be/>

ENAD [Ethiopian National Association of the Deaf] (2008). Ethiopian Sign Language Dictionary. N.p. : ENAD.

FERRAND, J. (1784), gepubliceerd door RATTEL, J.A.A. in 1897). Dictionnaire des Sourds-Muets. Proefschrift doctoraat: Parijs.

FOX, M. (2008). Talking hands: What sign language reveals about the mind. Simon and Schuster.

GADHOH [Gambian Association of the Deaf and Hard of Hearing] (2001–2005). *Gambian Sign Language: Books 1–4*. Banjul: GADHOH.

GRZESIAK, I. (ed.). (2008). Minirozmówki migowo (PJM)-polskie, polsko-migowe (PJM) ze słowniczkiem. Znaki migowe i przykładowe dialogi przydatne w placówkach administracji publicznej. Olsztyn: Fundacja na Rzecz Głuchych i Języka Migowego.

HENDZEL, J. K. (1986). Słownik polskiego języka migowego. "Pojezierze".

HEYMANS, E. & RUMONGE DEAF COOPERATIVE (2016). Kamusi ya Lugha ya Alama ya Viziwi wa Rumonge Kigoma, Tanzania – Rumonge Sign language dictionary of Kigoma, Tanzania. Proefschrift Postgraduaat: VIVES Kortrijk. Niet-gepubliceerd.

HOLLAK J., JAGODZINSKI, T., ŚWIDERSKI, T., TWARDOWSKA, E., TURKOWSKA, K., & DUTKIEWICZ, D. (2011). Słownik mimiczny dla głuchoniemych i osób z nimi styczność mających. Polski Związek Głuchych Oddział Łódzki.

JANES, C. P. (1991). Puo ea sesotho ka matsaho. Maseru, Lesotho: Epic Printers.

JØRGENSEN, J. (1907). De dovstummes Haandalfabet og 280 af de almindeligste Tegn. Kopenhagen: Alfred Jacobsen.

KNAD [Kenya National Association of the Deaf] & KSLRP [Kenya Sign Language Research Project]. 2004. Kenyan Sign Language Interactive. CD-ROM.

KOSIBA, O & GRENDA, P. (2011). Leksykon języka migowego. Bogatynia: Silentium.

LAU, M.; RETNASABA, L. & PARKER, B. (2017) Baby Sign Language. www.babysignlanguage.com

MADISON, J. P. (ed.) (2005). Namibian Sign Language: A Book for Beginners. Oshakati, Namibia: [s.n.].

MORGAN, R.; S. K. Liddell; Haikali M. M. N. et al. (1991). Namibian Sign Language to English and Oshiwambo. Washington, D.C.: Gallaudet University Press.

MUZALE, H. R. T. (2004). Kamusi ya Lugha ya Alama ya Tanzania (LAT) / Tanzanian Sign Language (TSL) Dictionary (2nd edition). LOT Publications: Lexicon Series.

NIEDER-HEITMANN, N. (1980). Talking to the Deaf: Praat met die dowses. A Visual Manual of Standardized Signs for the Deaf in South Africa: 'n visuele handboek met gestandaardiseerde gebare vir Dowses in Suid-Afrika. Pretoria, South Africa: Dept. of Education and Training/S.A. National Council for the Deaf.

PINSONNEAULT, D. (1999). Lexique des signes utilisés par les sourds du Mali: Mali mEnnikEbaliw ka taamasiyEnv daNEgafe. Mali: Centre Internationale d'Etude et de Coopération Internationale.

STOCKHOLM UNIVERSITY (2017). Svenskt Teckenspråkslexikon. <http://teckensprakslexikon.su.se>.

STOKOE, W. C.; CASTERLINE, D & CRONEBERG, C. (1965). A Dictionary of American Sign Language on Linguistic Principles. Washington, D.C.: Gallaudet College Press. (2e editie 1976)

SZCZEPANKOWSKI, B. (2000). Słownik liturgiczny języka migowego. Warsaw: Wydawnictwo św. Jacka.

TENNANT, R. A. & BROWN M.G. (2000). The American Sign Language Handshape Dictionary. Washington: Gallaudet University Press.

UNAD [Uganda National Association of the Deaf] (1998). Manual of Ugandan Signs. Kampala: UNAD.

UNIVERSITY OF DAR ES SALAAM; UNIVERSITY OF OSLO; SHH [The Communication Centre for Deaf and Hard of Hearing in Iceland] (2012-2013). Tanzanian Sign Language Dictionary. <http://tz.signwiki.org>.

REFERENTIES: ALGEMENE LITERATUUR

ADVIESCOMMISSIE VLAAMSE GEBARENTAAL. <http://www.adviesvgt.be/decreet-vlaamse-gebarentaal>.

ASHIPALA et al. (1994). The development of a dictionary of Namibian Sign Language, in Erting (ed.). *The Deaf Way: Perspectives from the International Conference on Deaf Culture*.

BONNAL-VERGES, F. (2012). Les dictionnaires de traduction français – langue des signes française (LSF): une gageure pour le passé et l'avenir. In HEINZ, M. (ed.). *Dictionnaires et Traduction*. Berlin: Verlag für die wissenschaftliche Literatur, 267-304.

BRENNAN, M. (1992). The Visual World of British Sign Language: An Introduction. In Brien, D. (ed.). *Dictionary of British Sign Language/English*. London: Faber and Faber, 1-133.

BURTON, T. (2002, June). A deaf person's perspective on Third World deaf children's education. Paper presented at a seminar co-organized by the Deaf Africa Fund and the Enabling Education Network, "What Does the South Really Want From the North?". Birmingham, England.

- BUYENS, M. (1987). *Nederlands met Gebaren. Taalkundige, Sociale en Opvoedkundige Aspecten*. Gent: Federatie van Vlaamse Dovenverenigingen.
- CARMEL, S. (1992). A Checklist of Dictionaries of National Sign Languages of Deaf People. In *Sign Language Studies*. Vol. 76, 233-252.
- CARROLL, C. & MATHER, S. M. (1997). *Movers and shakers: Deaf people who have changed the world*. San Diego, CA: DawnSign Press.
- CRASBORN, O.; BANK, R.; ZWISTERLOOD, I., VAN DER KOOIJ, E.; ORMEL, E.; ROS, J.; SCHÜLLER, A. DE MEIJER, A. VAN ZUILEN, M.; NAUTA, Y.E.; VAN WINSUM, F. & VONK, M. (2016). NGT SignBank. Nijmegen: Radboud University, Centre of Language Studies.
- CRYSTAL, D. (1997). *The Cambridge Encyclopedia of Language*, 2nd edition. Cambridge: Cambridge University Press.
- DE CLERCK, G. (2000). Meeting global Deaf peers, visiting ideal Deaf places: Deaf ways of education leading to empowerment, an exploratory case study. In *American Annals of the Deaf* 152, 1: 5-19.
- DE JORIO, A. (1832). *La mimica degli antichi investigata nel gestire napoletano*. Napels.
- DE JORIO, A. (1832). *Gesture in Naples and Gesture in Classical Antiquity*. Indiana: University Press. (Vertaling door KENDON, A. (2000) uit het Italiaans).
- DE MEULDER, M. (2012). Het decreet houdende de erkenning van de Vlaamse Gebarentaal: Een evaluatie. *Gebarentaal zegt alles*, 56-70.
- DE WEERDT, K.; VANHECKE, E.; VAN HERREWEGHE, M. & VERMEERBERGEN, M. (2003). *Op (Onder)zoek naar de Vlaamse Gebaren-Schat*. Gent: Cultuur voor Doven
- EKLINDH, K; KULWA B. & MKAALI, C. (1995). Short and long term plans for Special Education in Tanzania: A follow up report. Ministry of Education and Culture.
- FAY, M. (1999). *Deaf people around the world: Their lives and organizations*. Unpublished manuscript.
- FENLON, J.; CORMIER, K. A.; RENTELIS, R.; SCHEMBRI, A.; ROWLEY, K.; ADAM, R. & WOLL, B. (2014). *BSL SignBank: A lexical database of British Sign Language*. (First Edition). London: Deafness, Cognition and Language Research Centre, University College London. <http://bslsignbank.ucl.ac.uk>
- FENLON, J.; Cormier K. & SCHEMBRI A. (2015). Building BSL SignBank: The lemma dilemma revisited. In *International Journal of Lexicography* 28.2, 169-206.
- FERRARA, L. (2012). *A Grammar of Depiction: Exploring Gesture and Language in Australian Sign Language (Auslan)*. Ph.D. Thesis, Macquarie University, Sydney.
- FISCHER, R. (1999). Le dictionnaire de l'Abbé de l'Épée et les 'Signes methodiques'. In *Historiographia linguistica* 26 (1-1), 73-88.
- FISHMAN, J. A. (1974). Introduction: The sociology of language in Israel. In *International Journal of the Sociology of Language* 1: 9-13.
- FOSTER, A. (1975, July). The social aspects of deafness: School years. Keynote address to the Seventh World Congress of the Deaf, Washington, DC.
- FRACARITA BELGIUM (2014). Zuidactie 2014: Rumonge Deaf Cooperative. <http://www.fracarita-belgium.org/index.php?ID=45818>.

- FRACARITA BELGIUM (2014). Zuidactie 2014. <http://www.fracarita-belgium.org/45817/acties-in-belgie/voorbijezuidacties/zuidactie-2014.html>.
- GERACI, C. (2012). Language policy and planning: The case of Italian Sign Language. In *Sign Language Studies*, 12(4), 494-518.
- GEYSELS, G.; OSTYN, C. SNOEYS, I. & VLAEMINCK, K. (1989). Basiswoordenschatlijst. Bron voor Verdere Ontwikkelingen binnen de Tolkopleiding. Thesis, Glorieux, Gentbrugge.
- HALAWANI, S. M. (2008). Arabic sign language translation system on mobile devices. In *International Journal of Computer Science and Network Security*, 8(1), 251-256.
- HARTMANN, R. & JAMES, G., comps. (1998). Dictionary of Lexicography. London: Routledge.
- HAUSMANN, F. J. & WIEGAND, H. E. (1989). Component Parts and Structures of General Monolingual Dictionaries : A Survey. In Hausmann F.J. ; Reichmann O.; Wiegand, H. E. & Zgusta, L. (eds), *Wörterbücher : Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*, 328-60. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 5.1. Berlin : de Gruyter.
- JOHNSTON, T. & SCHEMBRI, A. (1999). On Defining Lexeme in a Signed Language. In *Sign Language & Linguistics* 2.2: 115-185.
- JOHNSTON, T. (2001). *The Lexical Database of Auslan (Australian Sign Language)*. In *Sign Language & Linguistics* 4.1/2: 145-169.
- JOHNSTON, T. (2003). Language Standardization and Signed Language Dictionaries. In *Sign Language Studies* Vol. 3. N° 4 (pp. 431-468).
- JOHNSTON, T. (2008). Corpus Linguistics and Signed Languages: No lemmata, no corpus. In Crasborn, O.; Hanke, T.; Efthimiou, E.; Zwitterlood, I. & Thoutenhoofd, E. (eds). *Construction and Exploitation of Sign Language Corpora. 3rd Workshop on the Representation and Processing of Sign Languages*. Parijs: ELRA, 82-97.
- JOHNSTON, T. (2010). From Archive to Corpus: Transcription and Annotation in the Creation of Signed Language Corpora. In *International Journal of Corpus Linguistics* 15.1: 104-129.
- JOHNSTON, T. (November 2016). Auslan corpus annotation guidelines. Niet-gepubliceerd manuscript. Macquarie University.
- KIYAGA, N. B. & MOORES, D. F. (2003). Deafness in Sub-Saharan Africa. In *American annals of the deaf*, 148(1), 18-24.
- KÖNIG, S.; KONRAD, R. & LANGER, G. (2003). Hintergrundinformationen. In *Fachgebärdenlexikon Sozialarbeit/ Sozialpädagogik*, Konrad R. et al., 444-475. Seedorf: Signum.
- KÖNIG, S.; KONRAD, R., & LANGER, G. (2004). What's in a sign? Theoretical lessons from practical sign language lexicography. *Signs of the time. Selected papers from TISLR*, 379-404.
- KRARUP, L. (1998). Fra tegn til sprog. In Hansen, B. (ed.) *Samspil mellem døve og hørende*. Center for Tegnsprog og Tegnstøttet Kommunikation, 66-74.
- LANDAY, S. I. (2001). Dictionaries: The Art and Craft of Lexicography. Cambridge: Cambridge University Press.
- LECUN, Y.; BOTTON, L.; BENGIO, Y. & HAFFNER, P. (1998). Gradient-based Learning Applied to Document Recognition. *Proceedings of the IEEE* 86.11, 2278-324.

- LEE, J. C. (2012). They have to see us. An ethnography of deaf people in Tanzania. Ph.D. Thesis: University of Colorado.
- LEECH, G. (2000). Same Grammar or Different Grammar? Contrasting Approaches to the Grammar of Spoken English Discourse. In Sarangi, S. & Coulthard, M. (eds). *Discourse and Social life*, Harlow: Pearson Education, 48-65.
- LINDE-USIEKNIOWICZ, J.; CZAJKOWSKA-KISIL, M., ŁACHETA, J. & RUTKOWSKI, P. (2014). A corpus-based dictionary of polish sign language (PJM). In *Proceedings of the XVI EURALEX International Congress: The User in Focus*, 365-376.
- LOOTS, G.; DEVISE, I.; LICHTERT, G.; HOEBRECHTS, N.; VAN DE GINSTE, C. & DE BRUYNE, I. (2003). De Gemeenschap van Doven en Slechthorenden in Vlaanderen. Communicatie, Taal en Verwachtingen omtrent Maatschappelijke Toegankelijkheid. Gent: Cultuur voor Doven.
- LUCAS, C. (1989). The Sociolinguistics of the Deaf Community. San Diego: Academic.
- LUCAS, C. (2003). The Role of Variation in Lexicography. In *Sign Language Studies* 3 (3), 322-340.
- MEIR, I., SANDLER, W., PADDEN, C., & ARONOFF, M. (2010). Emerging sign languages. In *Oxford handbook of deaf studies, language, and education*, 2, 267-280.
- MILROY, J. & MILROY, L. (1999). Authority in Language: Investigating Standard English. London: Routledge.
- MOORE, M. S. & PANARA, R. F. (1996). Great deaf Americans (2nd ed.). Rochester, NY: Deaf Life Press.
- MUZALE, H .R. T. (2004). Sign language as a medium of instruction in Tanzania: A dream in a vicious circle. In 18th International Conference on Language in Education. Hong Kong.
- NYST, V. (2007). A descriptive analysis of Adamorobe Sign Language (Ghana). Utrecht: LOT.
- NYST, V. (2010). Sign Language in West Africa. In Brentari, D. (ed.) *Sign Languages: A Cambridge Language Survey*. Cambridge: Cambridge University Press, 405-432.
- PADDEN, C. & HUMPHRIES, T. (1988). Deaf in America: Voices from a Culture. Cambridge: Harvard University Press. Pakenham.
- PIGOU, L.; VAN HERREWEGHE, M. & DAMRE, J. (2016a). Sign Classification in Sign Language Corpora with Deep Neural Networks. In Calzolari, N.; Choukri, K.; Declerck, T.; Goggi, S.; Grobelnik, M.; Maegaard, B.; Mariani, J.; Mazo, H; Moreno, A.; Odijk, J. & Piperidis, S. (eds). *Proceedings of the Tenth International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC)*. Parijs: ELRA, 175-178.
- PIGOU, L.; VAN DEN OORD, A.; DIELEMAN, M.; VAN HERREWEGHE, M. & DAMBRE, J. (2016b). International Journal of Computer Vision. doi: 10.1007/s11263-016-0957-7.
- PRILLWITZ, S. et al. (1989). HamNoSys. Version 2.0; Hamburg Notation System for Sign Languages. An introductory guide. Hamburg: Signum.
- REILLY, C. & REILLY, N (2005). The Rising of Lotus Flowers: Self Education by Deaf Children in Thai Boarding Schools. Washington D.C.: Gallaudet University Press.
- RUTA K. & WRESNIEWSKA-PIETRZAK M. (2013). Rzecz o nieobecnych. O słownikach polskiego języka migowego (presentation). IV Glosa do leksykografii polskiej, Warsaw, September 22 -23, 2013.
- SCHMALING, C. H. (2000). Maganar hannu: Language of the Hands: A Descriptive Analysis of Hausa Sign Language. Hamburg: Signum.

- SCHMALING, C. H. (2012). Dictionaries of African sign languages: An overview. In *Sign Language Studies*, Vol. 12 No. 2., 236-278.
- SENGHAS, R. J. (2003). New Ways to Be Deaf in Nicaragua: Changes in language, Personhood, and Community. In L. Monaghan, C. Schmaling, K. Nakamura, & G.H. Turner (eds) *Many Ways to Be Deaf: International Variation in Deaf Communities*. Washington DC: Gallaudet University Press.
- SENGHAS, R. J., KEGL, J. & SENGHAS, A. (1994). Social considerations in the emergence of Idioma de Signos Nicaragüense (Nicaraguan Sign Language). *Signpost* 7(1), 40-45.
- SUTTON, V., & FROST, A. (2008). *SignWriting: sign languages are written languages*. Center for Sutton Movement Writing, CSMW, Tech. Rep.
- TERVOORT, B. T. (1953). Structurele analyse van visueel taalgebruik binnen een groep dove kinderen. (Structural Analysis of Visual Language Use in a Group of Deaf Children). Amsterdam: Noord-Hollandse Uitgevers Maatschappij.
- VAN CLEVE, J. V. (2003). Lexicography and the University: Making the Gallaudet Dictionary of American Sign Language. In *Sign Language Studies* 3 (4), 487-500.
- VANHECKE, E. & DE WEERDT, K. (2004). Regional Variation in Flemish Sign Language. In Van Herreweghe, M. & Vermeerbergen, M. (eds). *To the lexicon and beyond. Sociolinguistics in European Deaf communities*. Washington DC: Gallaudet University Press, 27–38.
- VAN HERREWEGHE, M. (1995). *De Vlaams-Belgische Gebarentaal: Een eerste verkenning*. Gent: Academia Press.
- VAN HERREWEGHE, M., & VERMEERBERGEN, M. (1999). Linguïstische aspecten van de Dovencultuur. In Verstraete, F. & D'Hoore, R. (eds). *Reflecties over Dovencultuur*. Cultuur voor Doven, 37-54.
- VAN HERREWEGHE, M. & VERMEERBERGEN, M. (2003). Het Opsporen en Invullen van “Gaten” in het Lexicon van de Vlaamse Gebarentaal. In Koole, T., J. Nortier and B. Tahitu (eds). *Artikelen van de 4e Sociolinguïstische Conferentie*. Delft: Eburon, 445-454 [Tracing and Filling in ‘Gaps’ in the Flemish Sign Language Lexicon].
- VAN HERREWEGHE, M. & VERMEERBERGEN, M. (2004). Flemish Sign Language: Some Risks of Codification. In Van Herreweghe, M. & Vermeerbergen, M. (eds). *To the Lexicon and Beyond. Sociolinguistics in European Deaf communities*. Washington: Gallaudet University Press, 111-137.
- VAN HERREWEGHE, M. & VERMEERBERGEN, M. (2006). Interrogatives and negatives in Flemish Sign Language. In *Interrogative and negative constructions in sign languages*, 225-256.
- VAN HERREWEGHE, M.; DE MEULDER, M. & VERMEERBERGEN, M. (2016). From Erasure to Recognition (and Back Again?). The Case of Flemish Sign Language. In Marschark, M & Spencer, P. (eds). *The Oxford Handbook of Deaf Studies in Language: Research, Policy, and Practice*. Oxford: Oxford University Press, 45-61.
- VERMEERBERGEN, M. (1996). *ROOD KOOL TIEN PERSOON IN*. Morfo-syntactische aspecten van gebarentaal. Ph.D. Thesis, Vrije Universiteit Brussel.
- VERMEERBERGEN, M. (1997). *Grammaticale aspecten van de Vlaams-Belgische Gebarentaal*. Gentbrugge: Cultuur voor Doven.
- VERMEERBERGEN, M. (2006). Past and current trends in sign language research. In *Language & Communication*, 26(2), 168-192.

VERMEERBERGEN, M. & VAN HERREWEGHE, M. (2008). De Status van de Vlaamse Gebarentaal: Van Ondergronds Bestaan tot Culturele Erkenning. In Vermeerbergen, M. & Van Herreweghe, M. (eds). *Wat (Geweest/Gewenst) Is. Organisaties van en voor Doven in Vlaanderen Bevraagd over 10 Thema's*. Gent: Academia Press / Fevlado-Diversus, 1-25.

VERMEERBERGEN, M. & VAN HERREWEGHE, M. (nog niet gepubliceerd). Looking back while moving forward. The impact of societal and technological developments on Flemish Sign Language Lexicographical Practices.

VLAAMS GEBARENTAALCENTRUM (VGTC). <http://www.vgtc.be/>

WOLL, B.; SUTTON-SPENCE, R. & ELTON, F. (2001). Multilingualism: The global approach to sign languages. In Lucas, C. (ed.) *The Sociolinguistics of Sign languages*. Cambridge: Cambridge University Press.

WORLD FEDERATION OF THE DEAF (WFD) & SWEDISH NATIONAL ASSOCIATION OF THE DEAF. 2008. Global Survey Report. WFD Regional Secretariat for Southern and Eastern Africa (WFD RSESA). Global Education Pre-Planning Project on the Human Rights of Deaf People. World Federation of the Deaf. Finland.

ZWITSERLOOD, I. (2010). Sign Language Lexicography In The Early 21st Century And A Recently Published Dictionary Of Sign Language Of The Netherlands. *International Journal of Lexicography*, Vol. 23 No. 4, 443-476.

REFERENTIES: PERSOONLIJKE COMMUNICATIE

Broeder Geard SIMPAMAGAYE, persoonlijke communicatie, juni 2017.

Jean-Michel SERGE, persoonlijke communicatie, juni 2017.

Imani CHONGELA, persoonlijke communicatie, oktober 2015.

Imani CHONGELA & Clay KAFUNDA, interview in Rumonge-gebarentaal (uitgeschreven in bijlage 2), 6 juli 2017.

Kristof DE WEERDT, afstandsinterview in Vlaamse Gebarentaal (uitgeschreven in bijlage 1), 8 juni 2017.

Kristof DE WEERDT, persoonlijke communicatie, augustus 2017.

Mwalimu Richard JACKSON, persoonlijke communicatie (detail bijgevoegd in bijlage 5), juni 2017.

Prof. Dr. Mieke Van Herreweghe, persoonlijke communicatie (detail bijgevoegd in bijlage 2), augustus 2017.

BIJLAGEN

- Bijlage 1: Afstandsinterview met Kristof De Weerd in Vlaamse Gebarentaal (8 juni 2017, door de auteur vertaald in geschreven Nederlands)
- Bijlage 2: Detail uit persoonlijk mailverkeer met Prof. Dr. Mieke Van Herreweghe in geschreven Nederlands (17 augustus 2017)
- Bijlage 3: Persoonlijk interview met Imani Chongela en Clay Kafunda in Rumonge-gebarentaal (6 juli 2017, door de auteur vertaald in geschreven Nederlands)
- Bijlage 4: Lijst van dovenscholen in Tanzania (Lee 2012: 177)
- Bijlage 5: Detail uit persoonlijk mailverkeer met Mwalimu Richard Jackson (22 juni 2017)

BIJLAGE 1: KRISTOF DE WEERDT (8 juni 2017)

De auteur van deze scriptie heeft een video met een aantal open vragen in VGT opgenomen en doorgemaild. Kristof De Weerdts heeft zijn antwoorden in VGT opgenomen en teruggemaild. Bij het uitschrijven van het interview in het Nederlands, heeft de auteur de vragen bij de overeenkomstige delen in het interview weergegeven.

Ik antwoord graag op je vragen. Ik moet wel verwittigen dat ik bij het project betrokken was tot 2004, dat is al even geleden – dertien jaar. Ik ga proberen mij alles goed te herinneren. Er is een speciaal boek geschreven geweest over het project, ik weet niet of je dat hebt? In het woordenboek zelf staat ook wat basisinformatie vermeld, een korte samenvatting. Ik ga zeker proberen om algemeen wat te vertellen.

Wanneer ben je bij het project betrokken geraakt?

Als ik mij goed herinner, werd het project in 1999 opgestart tot ongeveer december 2004, denk ik. Normaal was het de bedoeling om begin 2004 al klaar te zijn, maar we hebben er iets langer aan gewerkt. Mijn horende collega heeft er nog wat langer aan voortgewerkt, denk ik. Ik weet het niet goed meer. Ja, ik denk het wel, dat mijn horende collega er nog wat aan voortgewerkt heeft. Ik weet het niet juist meer.

Wat was jouw functie en waarom werd jij specifiek uitgekozen om mee te werken aan het project?

Mijn functie was om aan het project mee te werken. Waarom ik uitgekozen geweest ben? Dat moet je vragen aan de persoon die toen het sollicitatiegesprek heeft afgenomen, maar ik denk dat het vooral te maken heeft met het feit dat ik doof geboren ben, dat mijn ouders doof zijn en dat ik opgegroeid ben in de dovengemeenschap en veel contacten had met andere doven. De doven in Vlaanderen kennen mij. Mijn contacten met doven kan eventueel ook belangrijk zijn geweest om mensen uit te nodigen. Volgens mij is dat één van de belangrijkste redenen waarom ze mij gekozen hebben.

Waarom is er in Vlaanderen nood aan een gebarentaalwoordenboek?

Ik weet niet precies welke discussies er gevoerd zijn geweest voor ik bij het project betrokken raakte. Volgens mij waren Myriam, Mieke en Fevlado hier voornamelijk mee bezig. Zij hebben een groot budget gevonden bij de Vlaamse overheid. Volgens mij ging het om drie projecten. Die informatie kan je denk ik vinden in het boekverslag alsook op de website van de UGent, waar het woordenboek op staat. Het eerste project onderzocht proefpersonen, aan het tweede project heb ik meegewerkt en het derde project weet ik niet juist.

Een woordenboek is ook belangrijk omdat veel mensen gebaren willen leren en er is ook de noodzaak om gebaren op te zoeken, bijvoorbeeld binnen de tolkopleiding van het VSPW of het CVO, leraren op

een dovenschool. Voor de opstart van het woordenboek was daar niets over te vinden. Er is een lange lijst, veel mensen willen graag gebaren kunnen opzoeken, maar er bestond niets. Bij de tolkopleiding hebben ze wel een CD-rom met lexiconmateriaal, maar daarbuiten was er geen naslagwerk.

Ik wil ook graag een woordenboek in beide richtingen: van VGT naar Nederlands en van Nederlands naar VGT. Een woordenboek van VGT naar het Nederlands is niet simpel. Als een persoon bijvoorbeeld een gebaar ziet en wil weten wat dat betekent, hoe begin je daar dan aan om dat gebaar op te zoeken? Dat is nu wel gelukt. Ik denk dat het voor mijn tijd slechts in één richting was.

Hoe heb je het project inhoudelijk aangepakt? Op welke manier beslissen jullie welke gebaren wel of niet in het woordenboek opgenomen worden?

Ik wil eerst graag onze manier van werken uitleggen. Eerst hebben we ons ingelezen in de manier waarop soortgelijke projecten in andere landen werden aangepakt. Dan hebben we gezocht naar dove informanten. In Vlaanderen heb je vijf provincies. We hadden zes mensen per provincie nodig van verschillende leeftijden. Ik denk dat we zochten naar mensen tussen 20 en 60 jaar oud. We wilden ook een balans tussen het aantal mannen en vrouwen. Ik ben naar verschillende locaties geweest. De informanten zaten in een halve cirkel rond de tafel en een de gesprekken werden op camera vastgelegd. Ik heb de informanten tekeningen gegeven waarover ze dan onderling gebaarden.

Je wilde ook een vraag stellen over invloed, namelijk wat kan het project hebben beïnvloed. Ik heb mogelijk persoonlijk een invloed uitgeoefend omdat ik naar de opnamemomenten ben geweest. Het was niet de bedoeling dat ik die opnames bijwoonde, normaal gezien zou elke provincie één verantwoordelijke hebben gehad die informanten uitnodigde, maar het probleem was dat we moeilijk mensen vonden, dus ben ik zelf geweest. Ik heb wel proberen kijken of mijn aanwezigheid invloed uitoefende, omdat ik uit Antwerpen kom. In West-Vlaanderen zien ze bijvoorbeeld dat ik Antwerpse gebaren gebruik, maar ik denk niet dat dat echt invloed heeft gehad op het uitgelokte materiaal omdat ze een gesprek onder elkaar voeren tussen West-Vlaamse dove. Daardoor blijven ze West-Vlaamse gebaren onder elkaar gebruiken.

Ik ben gaan filmen in alle provincies. Het doel van het project was niet alleen het samenstellen van een woordenboek, maar ook de verschillen tussen de provincies onderzoeken: waar merken we grote verschillen op en welke gebaren zijn dezelfde. Dat is ook één van de doelstellingen geweest.

Wanneer het filmen er op zat, hadden we heel veel data. Dan hebben we nagedacht over hoe we die data zullen vergelijken. Daar hebben we heel veel tijd in gestoken. Ik weet niet meer wie met het idee kwam, maar in Amerika heb je SignWriting, ontworpen door Valerie Sutton. Het is een manier om gebaren te noteren. We hebben ons hierin verdiept en beseften dat we op die manier eigenlijk makkelijker konden werken om het lexicon met elkaar te vergelijken. We hebben SignWriting geleerd en dan hebben we al die gebaren uit alle provincies neergeschreven in SignWriting. Nadien konden we alles gemakkelijk uitprinten, de gebaren van de vijf provincies naast elkaar leggen en met elkaar vergelijken. Dat was ontzettend veel werk en gelukkig bestaat er SignWriting, want zonder die werkwijze zouden we een minder goed eindresultaat hebben behaald. Dankzij SignWriting kan je ook gemakkelijk een programma maken om een lemma op te zoeken van VGT naar Nederlands. Via

SignWriting vind je namelijk informatie zoals handvorm, plaats, locatie en oriëntatie. Aan de hand van die parameters krijg je een lijst van verschillende mogelijkheden en kan je het gebaar vinden dat je zocht en de betekenis van dat gebaar leren. Dat alles dankzij SignWriting.

Ik denk dat de technologie intussen al zo ver gevorderd is dat je zelfs gewoon een gebaar voor een camera kan uitvoeren en dat de vertaling naar gesproken taal op je scherm verschijnt. Dat was heel anders rond de jaren 2000.

Dit alles ging even over de manier waarop we lexicon voor de verschillende provincies hebben verzameld. Ik wil het nu hebben over hoe we over een gebaar beslissen of het in het woordenboek opgenomen wordt of niet. Ik ben naar dove informanten geweest en heb datamateriaal verzameld. Soms produceerde een doof persoon een gebaar en waren de anderen verbaasd omdat ze dat gebaar nog nooit gezien hadden. In de groep informanten zelf is al overleg en een soort van beslissing, dat gebeurt dus niet achteraf. Wat wel kan gebeuren is dat in één provincie een gebaar is, bijvoorbeeld... goh, ik vind niet meteen iets, ik geef even een stom voorbeeld 'blauw' (cirkelende B-hand). Dat is eigenlijk wel een goed voorbeeld: BLAUW. Een andere dove voerde dit gebaar op dezelfde manier uit, maar de duim was anders. Dat is eigenlijk een klein verschil. Nu moet je beslissen welk van de twee je kiest. Je kan ze natuurlijk allebei kiezen, maar het is zo'n subtiel verschil. Uiteindelijk heb ik gezien dat alle doven BLAUW gebaren met hun duim op hun handpalm en slechts één dove met de duim gestrekt. Misschien had die toen wat slordig gebaard of is dat gewoon de manier waarop hij BLAUW gebaard, maar alle anderen gebaarden het anders. En dus hebben we beslist de meerderheid te volgen. Maar als het verschil te groot is, kiezen we om beide gebaren – of eerder alle varianten – aan het woordenboek toe te voegen. Als er een subtiel verschil is, gaan we dus eerder kijken naar hoe andere doven datzelfde gebaar uitvoeren.

Het project is intussen overgenomen door het Vlaams Gebarentaalcentrum en zij werken er aan voort. En soms komen er wel vragen over hoe je bepaalde keuzes maakt. Je hebt bijvoorbeeld het West-Vlaamse gebaar voor 'man', waarbij de duim en wijsvinger een baby-O maken en tegen de wang geplaatst worden. Maar de ene sluit de rest van de vingers in een vuist, de andere strekt deze vingers. Er is ook onenigheid over de precieze locatie – hoe ver van de mond. Daar bestaat veel discussie over. Gelukkig is het VGTC een goeie groep met drie uitstekende Dove mensen. Vroeger was ik alleen. Ik werkte natuurlijk wel samen met een horende collega, maar die kan niet mee beslissen, dus viel de beslissing op mijn schouders. Gelukkig heb ik tijdens het filmen al heel wat vragen gesteld aan de informanten, zoals met het voorbeeld BLAUW – positie van de duim – van daarnet. Ik heb er wel altijd grondig over nagedacht en niet gewoon met de natte vinger beslist.

Wie waren de medewerkers in het project?

Mijn collega was horend en taalkundespecialist. Zij was verantwoordelijk voor de vertaling naar het Nederlands en stelde ook het eindrapport op. Ik hield mij bezig met de gebaren en op die manier werkten wij samen. De horende collega mengde zich niet in de beslissing omtrent gebaren, zij hield zich afzijdig. Dat is normaal, het is niet haar taal.

Welke omgevingsfactoren hebben het project beïnvloed?

Er zijn natuurlijk wel wat omgevingsfactoren die een invloed hebben uitgeoefend. Ik denk bijvoorbeeld aan financiële moeilijkheden. Na vier jaar was het geld op en stopte ook het project. Veel mensen vroegen mij waarom we niet aan het project voortwerkten. Dan moest ik altijd hetzelfde antwoorden: als er geen geld is, kunnen we niet voortwerken. Nadien heeft het VGTC het project overgenomen om er aan voort te werken en ik zie inderdaad dat ze gebaren aanvullen. Daar ben ik wel blij om. Maar er moeten nog veel gebaren worden aangevuld, het is nog niet voldoende.

Nog een ander punt dat invloed heeft uitgeoefend, is de Nederlandse taal. We hebben gewerkt met tekeningen, maar soms vroegen doven: “Wat is dat op de tekening?”. Dan probeerde ik wat uitleg te geven tot ze het begrepen en dan herinneren ze zich wat het woord daarvoor is in het Nederlands en gebaren ze dat Nederlandse woord. Als ik dan vroeg “maar is dat echt hoe je dat gebaart?”, dan twijfelden ze. Nederlands is zeker oké voor basiswoorden, maar ik heb liever dat de doven spontaner vertellen, bijvoorbeeld door te kijken naar een video en nadien in hun eigen woorden vertellen wat ze gezien hebben, spontaner dus. Dat heb je niet als je gebaren uitlokt met foto's. Pas op, ik doe dat zelf ook hoor. Als ik een Nederlands woord zie, gebaar ik dat Nederlandse woord en dan betrap ik mezelf hierop. De beste manier is via strips of een filmpje of een thema geven zodat ze spontaan vertellen. Dan krijg je correcter taalgebruik.

Je hebt natuurlijk personeel nodig. Eén dove is niet genoeg. Je hebt er toch zeker een vijftal nodig die sterk zijn in hun vak en goed kunnen nadenken en overleggen. Toen ik alleen was, kon ik met niemand overleggen – ik had enkel mijn horende collega.

Je hebt ook gebaren die niet behoren tot het vaste lexicon, bijvoorbeeld gebarenconstructies in tegenstelling tot het vaste lexicon. Wanneer gebruik je welke optie en hoe beslis je dat? Soms heb je ook een beschrijving, is dat dan vast lexicon of niet? Het Vlaams Gebarentaalcentrum is daar onlangs nog voor samengekomen samen met Myriam [Vermeerbergen] om hierover van gedachten te wisselen. Over beschrijvingen bestaat nog verwarring.

Ik geef even een simpel voorbeeld over wat ik bedoel met gebaren beschrijven. Bijvoorbeeld het pak dat de brandweer draagt om zich te beschermen tegen vuur. Bij doven zie je dat er veel verschillende manieren zijn om dat te gebaren: BRANDWEER PAK BESCHERMEN (M-mond); BRANDWEER PAK (squint) BESCHERMEN VUUR “vuur naar lichaam”. Er zijn verschillende manieren. Hoe moet je daar een vast lexicon van maken? BRANDWEER^PAK of BESCHERM^PAK als dat zo variabel beschreven wordt. En hoe beslis je dat? Daar bestaat nog discussie over en daar wordt nog volop over nagedacht.

Hetzelfde geldt voor het gebaar OPEN dat verschilt van het gebaar “deur open” of “doos open” of “raam open”. Dat is een lange lijst. Hoe geef je dat weer in een woordenboek? Als je die daar allemaal in zet, wordt het een lange lijst. Dat is wel interessanter voor een verklarend woordenboek.

Ook GOC's zijn moeilijk om in een woordenboek op te nemen. Daar moet zeker in de toekomst nog over nagedacht worden.

Hoe zag/ziet het tijdsplan van het project er uit?

De vooruitgang is soms traag omdat je een groep doven moet kunnen uitnodigen. Oh, wacht even, ik wilde graag nog iets toevoegen aan de vraag over omgevingsfactoren. Er bestaan mogelijk nog andere gebaren die momenteel nog niet in het woordenboek staan omdat je een groep moet uitnodigen om hen te kunnen filmen. Maar soms waren er van de zes personen maar drie aanwezig omdat een aantal niet kon komen en op het laatste moment hebben afgezegd. En zelfs met zes heb je slechts een kleine representatie van het grote aantal doven in Vlaanderen. We hebben dus mogelijk bepaalde gebaren niet gevonden.

Dan nu even over de tijdsplanning. Het gaat om een project van vier jaar, dat stopgezet is geweest omdat de fondsen op waren. Nadien is er even niets meer gebeurd. Dan heeft het VGTC het project overgenomen, wat een goeie zaak is geweest. Soms duurt het ook redelijk lang tot we een datum konden vinden waarop zowel ik als de rest van de informanten vrij waren en pas dan konden we de gebaren opnemen.

Ik heb ook al gezegd dat het doel van dat project niet enkel het woordenboek was, maar ook een vergelijkend onderzoek tussen lexicon uit de verschillende provincies. Dat heeft natuurlijk veel tijd gevraagd. Mocht de focus daar niet op hebben gelegen, dan hadden we natuurlijk veel sneller kunnen werken aan het woordenboek. En je moet natuurlijk ook de juiste mensen vinden – voor de gebaren van West-Vlaanderen moet je bijvoorbeeld een dove West-Vlaming vinden – en dan is er altijd de moeilijkheid om een moment te vinden dat past en waardoor al eens tijd verloren kan gaan.

We hebben ook gemerkt dat het niet werkt om Doven individueel uit te nodigen. We hebben dus mensen samen uitgenodigd, alle materiaal verzameld, dat alles omgezet naar SignWriting, vergelijkend onderzoek gevoerd en dan als laatste een Dove uitgenodigd om het gebaar te gebaren voor de camera. Dat is de manier van werken geweest.

De volgende vraag gaat over waar de fondsen vandaan komen. Het geld kwam van de Vlaamse overheid, volgens mij heb ik dat in het begin al gezegd.

Wanneer is het project geslaagd?

Ik denk dat je nu al kan zeggen dat het geslaagd is omdat er nu een basiswoordenboek is, het bestaat! Het is natuurlijk slechts een basiswerk en je kan er nog meer gebaren aan toevoegen. We kunnen ook nadenken over het toevoegen van GOC's en beschrijvingen, we kunnen nadenken over vast lexicon en productief lexicon en de grens tussen die twee, dat is zeker nog het bespreken waard. Maar voor mij is het project nu al geslaagd omdat er een woordenboek is, en dat is een goeie zaak. Het enige wat we nu moeten doen is er aan voortwerken.

Vroeger wou ik een CD-rom, maar nu ben ik van mening dat een digitaal woordenboek beter is omdat je het woordenboek nog verder kan uitbreiden. Dat is bij een CD-rom niet het geval, dan zou je die moeten weggooien en een nieuwe kopen.

Ik vind het ook goed dat je in beide richtingen kan zoeken.

Ik heb wel één bedenking: Het Vlaams Gebarentaalcentrum is nu bezig met de uitbreiding van het woordenboek, maar ik weet niet of je het ook nog van VGT naar Nederlands kan opzoeken omdat er geen SignWriting meer bij staat, ik denk van niet. Ik moet dat eigenlijk eens bespreken. Dat is eigenlijk een goeie vraag.

Heb je tips voor de toekomst?

Mensen uitnodigen en gebaren uitlokken via tekeningen is wel oké, je kan beter met stripverhalen of video's werken of mensen vrij over een thema laten gebaren en dan de interacties filmen. Het is ook wel belangrijk om bij deze methode nog altijd te controleren of de gebaren die je wil uitlokken ook effectief gebruikt worden in spontaan taalgebruik. Je kan dat wel wat sturen door vragen te stellen. Ik twijfel een beetje over de methode om gewoon tekeningen te gebruiken. Dat is goed voor basislexicon, maar voor dieper lexicon twijfel ik toch een beetje.

Ik vind ook niet dat één persoon moet beslissen, dat moet een groep mensen zijn zodat ze onderling kunnen overleggen.

BIJLAGE 2: PROF. DR. MIEKE VAN HERREWEGHE (17 augustus 2017)

Het woordenboek is inderdaad al online gegaan in 2004. Voor mij was het toen erg belangrijk dat mensen die het woordenboek raadplegen dat in de beide richtingen kunnen doen (van VGT naar het Nederlands + van het Nederlands naar VGT). Zo hebben de beide talen een gelijke status en dat vind/vond ik zelf erg belangrijk. Van het Nederlands naar VGT is uiteraard niet zo moeilijk, mensen kunnen op een Nederlands woord klikken of een Nederlands woord intikken, maar het omgekeerd is veel moeilijker. We hebben dat toen via een zoekmachine gedaan die gebruik maakte van SignWriting en waren op dat moment de enigen in de wereld (voor zover ik weet toch) die dat zo deden. Intussen bestaan er nog online woordenboeken waar je op een foto van een bepaalde handvorm kan klikken en waar je dan alle gebaren met die handvorm (enz.) krijgt. Dat is natuurlijk transparanter dan ons systeem met SignWriting, maar de achterliggende idee is dezelfde.

Bij de lancering is zeer positief gereageerd op het woordenboek en wij kregen vooral reacties van doven en van studenten in de CVO's (de tolk- en VGT-opleidingen) en de Fevlado-cursussen.

Doven waren vooral blij met dit eerste echt VGT-woordenboek (en geen NmG zoals het groene boek) dat volgens velen de status van de taal verhoogde. Er was nu een officieel woordenboek, dus de taal zelf heeft daardoor veel erkenning gekregen, volgens velen. Er waren ook enkele doven die hebben laten weten dat ze het woordenboek in de richting VGT-Nederlands gebruikten als ze een Nederlandse woord voor een gebaar niet kenden. Dat waren echter maar beperkte mogelijkheden. Het gaat immers om een basiswoorden-/gebaren-schat en de meeste van de Nederlandse woorden in het woordenboek zijn wel gekend door volwassen doven. Maar toch waren er enkele doven die ons hebben laten weten dat ze het woordenboek daarvoor gebruikten. Velen hebben het ook aangeraden aan hun (wijde) horende omgeving om op die manier toch minstens enkele gebaren te leren.

We hebben toen ook zeer positieve reacties gekregen vanuit Kasterlinden, toen de enige bi-bi-school, en zij wilden het woordenboek gebruiken in de lessen (vooral in het lager onderwijs). Zij gebruikten toen ook SignWriting in hun onderwijs en ook daarvoor was het woordenboek belangrijk voor hen. Het grootste obstakel was dat het woordenboek online was en zij in de klassen toen geen internet hadden. Ze hebben toen alle gebaren in SignWriting uitgeprint en gebruikten het (zonder de video's) als een papieren versie van het woordenboek. Geen idee of ze dat nog steeds zo doen... Ik vermoed dat er nu wel meer internet in de klassen aanwezig zal zijn en dat dit dus niet meer nodig is.

Ook de horende studenten in de verschillende VGT-opleidingen waren zeer enthousiast, maar ook zij vroegen om een off-line-versie (zodat ze bv. op de trein gebaren zouden kunnen instuderen). We hebben dan in 2008 een DVD gemaakt van het woordenboek zoals het er toen uit zag om ook offline te kunnen werken. Die DVDs zijn nog steeds te koop bij het VGTC. Maar ook daar was al snel het probleem dat het maar een basiswoordenboek is en dat er voor veel begrippen nog geen gebaren in staan. Het VGTC is dus intussen bezig met een uitbreiding van het woordenboek, maar het is technisch blijkbaar niet meer mogelijk om ook SignWriting toe te voegen, waardoor de nieuw

toegevoegde gebaren maar in één richting (Nederlands – VGT) te zoeken zijn. Dat is natuurlijk jammer, maar het alternatief is dat het woordenboek niet uitgebreid wordt, en dat is nog meer jammer.

Ik heb je net bestookt met mails die nog in mijn archief zaten en die een overzichtje geven van het soort vragen dat we de afgelopen jaren gekregen hebben (er is meer hoor, maar dit geeft een idee) en door wie het woordenboek zoal gebruikt wordt. Natuurlijk zijn er veel anderen die het woordenboek wel gebruiken maar nooit een mailtje sturen. Ik weet dat het VGTC indertijd ook een archief bijhield van de vragen die zij kregen en sommige vragen/opmerkingen gingen ook over het woordenboek, maar ik weet niet of ze die informatie nog hebben.

Zoals jullie weten hebben we samen aan de woordenboeken gewerkt. Die waren klaar eind september en zijn in november verstuurd geweest naar Tanzania. Kunnen jullie even uitleggen hoe het met de boeken gelopen is nadat jullie ze hebben ontvangen?

Informant I: De boeken zijn verstuurd geweest via Rwanda. Broeder David [verantwoordelijke broeder voor Rumonge] heeft ons geïnformeerd dat ze daar lang zijn blijven liggen. Eén maand later werden we verwittigd dat de boeken in Burundi zijn geraakt. De politie heeft de dozen opengescheurd en onderzocht. De boeken werden samen met medicatie van Fracarita verstuurd en we hebben gehoord dat ze de inhoud wilden confisqueren. Broeder Gerard [broederoverste van Tanzania] is dan gaan overleggen en heeft uitgelegd dat de boeken voor de doven in Rumonge zijn. Hij heeft geld betaald om het pakket eindelijk naar hier te krijgen. Broeder Gerard heeft daarvoor gezorgd. Broeder David heeft de boeken ontvangen en gezien dat het pakket opengescheurd was. We weten niet of er boeken zijn uitgenomen.

Wat is er met de boeken gebeurd eens ze in Rumonge zijn aangekomen?

Informant I: We mogen de boeken niet zomaar uitdelen, dat bespreken we eerst. We hebben foto's genomen van de doven met de boeken. We hebben eerst de doven uitgenodigd en de boeken nog even laten staan. Broeder David zei dat we een lijst moesten opstellen van iedereen waar we een boek aan uitdelen. Op zaterdag hebben de doven zich verzameld.

Broeder David heeft eerst de regels uitgelegd. Hij zei dat de boeken goed zijn voor de doven om te leren gebaren in Rumonge of thuis. Ten tweede heeft hij uitgelegd de boeken niet verkocht mogen worden. Als derde maande hij de doven aan de boeken niet te verwaarlozen. Dat zijn drie belangrijke dingen. Wanneer je de boeken niet leuk vindt en verliest of kapot doet, betaal je TZS100.000 (€40). De boeken zijn belangrijk, zo legde broeder David uit, voor de familie of vrienden van doven zodat ze hen kunnen helpen met gebaren leren. Bedoeling is om via de boeken doven onderling en ook doven met horenden te verbinden. Maar de boeken moeten ook gelinkt blijven aan Rumonge. Daarom wordt een lijst opgesteld van iedereen die een boek krijgt.

Ibrahim [de tekenaar die de tekeningen voor het boek maakte] uit Uvinza [80km ten zuidoosten van Kigoma] heeft gevraagd of hij boeken kreeg, maar de boeken zijn in de eerste plaats voor Rumonge en de omgeving in Kigoma, niet verder. Ibrahim begreep dit. Zo zijn we dit overeen gekomen.

Nadien hebben we gevraagd om een foto te maken met iedereen en hebben we een lijst gemaakt van alle dove personen die een boek hebben ontvangen. Vervolgens heb ik de boeken uitgedeeld en de doven waren blij met hun zeer mooie boek. De doven hebben gezegd dat de boeken van Rumonge beter waren dan die van Chavita [nationale federatie voor doven] en ze willen jou hiervoor bedanken. Broeder David deelde deze mening.

Merk je een verschil binnen Rumonge nu de woordenboeken er zijn?

Informant I: Nu de boeken in Rumonge zijn, merken we dat doven vaker naar Rumonge komen. Ze komen naar Rumonge om de boeken te gebruiken. Er zijn ook doven die verder wonen en al naar Rumonge kwamen om een boek te vragen, maar we hebben samengezeten en beslist dat zij die te ver wonen geen boek krijgen, ook al hebben ze hier herhaaldelijk om gevraagd. Er zijn gewoon niet genoeg boeken.

Op welke manier komen jullie dan overeen wie wel of geen boek krijgt?

Informant I: Er komt bijvoorbeeld een doof persoon vragen om een boek en broeder David kent deze dove niet. Dan gaan we samenzitten om hierover te praten en te beslissen of deze persoon een boek krijgt of niet. We stellen onszelf een aantal vragen: Kennen we deze dove? Waar woont hij/zij? In welk dorp? Is dat ver van hier? We denken hierover na en beslissen dan samen. Als we twijfelen of we weten niet precies waar de dove woont, dan moet hij/zij eerst enige tijd naar Rumonge komen en tonen dat hij/zij van goede wil is om gebaren te leren. Pas na deze inspanning krijgt de dove een boek mee naar huis.

Onlangs waren er twee doven uit Congo. Broeder David heeft hen zonder ons te raadplegen een boek meegegeven. Dus nu zijn er twee boeken in Congo. Dat is niet oké. Ze wilden graag gebaren leren, dat begrijpen we, maar we werden hierover niet geraadpleegd. Broeder David heeft dit alleen beslist en eigenlijk moeten we dat met z'n drieën beslissen.

Hoe hebben jullie dit dan vernomen?

Informant II: Broeder David heeft de sleutel van het bureau waar de boeken liggen. Hij heeft twee boeken uit het bureau gehaald en aan de Congolezen meegegeven. Een dove heeft ons dat verteld.

Hebben jullie hierover iets tegen hem gezegd?

Informant II: Nee, we hebben schrik dat hij boos gaat worden op ons. Hij staat in de hiërarchie boven ons, we durven het niet goed aan te kaarten.

Hebben jullie graag dat ik er eens achter vraag?

Informant II: Dat mag je zeker doen!

Informant I: Er is één horende die wil leren communiceren met doven. Die vroeg een boek en heeft gebaren geleerd in Tabora [zes uur trainen ten oosten van Kigoma waar ze een andere regionale variant spreken]. Die persoon is donderdag naar hier gekomen en we hebben een boek meegegeven. Nadien heeft broeder David ons gezegd dat we het boek moesten terugvragen. Dus we moeten het eerst met broeder David bespreken en aan hem vragen of hij het ook goedkeurt.

Er zijn vier broeders die hierover beslissen. En we moeten de namen van de personen die een boek krijgen opschrijven.

Je zegt dat er vier broeders zijn die hierover beslissen. Welke broeders?

Informant I: Broeder David, Broeder Jozef [tweede verantwoordelijke broeder in Rumonge], J-E-A-M

Jean-Michel?

Informant I: Zou kunnen, kortweg J-E-A-M. En de vierde is broeder J-A-C-K-S-O-N.

Die ken ik niet. Woont die in Aqua Lodge [residentie van de broeders]?

Informant I: Nee, Maendeleo [project van de broeders voor weeskinderen].

De doven zeggen dat de boeken heel goed zijn, maar dat er een aantal thema's niet in staan, bijvoorbeeld dieren.

Oké, zijn er nog thema's die ontbreken?

Informant II: Ziekte en gezondheid.

Informant I: Ook insecten bijvoorbeeld. De staan er niet in. En het thema over gezondheid is niet heel volledig.

Nog thema's of woorden die we kunnen aanvullen?

Informant I: Er staan werkwoorden in, maar niet voldoende. Dat kan nog verder worden aangevuld.

Informant II: Ook nieuwe gebaren, bijvoorbeeld de delen van het huis, het meer enzovoort. Ik denk dat dat de voornaamste zijn.

Zijn er voldoende boeken in Kigoma nu?

Informant I: Er zijn doven die geen boek hebben gekregen omdat de stapel boeken op is. Wilfried [dove Vlaamse vrijwilliger die al tien jaar op rij een maand tot twee maanden naar Kigoma komt] heeft gezegd dat hij wil zoeken of hij nieuwe fondsen kan vinden in België, maar dat we voordien eerst met jou moesten praten. Nadien overlegt Wilfried met Joost om te kijken of er nog eens honderd boeken geprint kunnen worden. Wilfried heeft ook gezegd dat we eerst met jou moesten kijken wat we aan het huidige boek kunnen verbeteren.

Jullie weten dat we ongeveer 1250 gebaren hebben verzameld en met het geld 100 woordenboeken hebben geprint. Jullie weten ook dat daarmee het ingezamelde geld op is. Wat stellen jullie voor voor de toekomst?

Informant II: Ik zou graag het woordenboek in de toekomst verder willen uitbreiden en meer woorden aan het boek willen toevoegen. Het hangt ook af van de fondsen in België. Als België geen fondsen meer geeft, dan is het gedaan. Beslissen ze het project toch nog te steunen, dan kunnen we blijven voortdoen.

Informant I: Een ander idee is dat het boek ook belangrijk is voor kinderen. Het dikke boek kan blijven voor de dove volwassenen en we kunnen een dunner boek maken waarbij we het lexicon aanpassen voor kinderen, bijvoorbeeld: auto, mama, papa enzovoort. Met dat dunnere boek kunnen ze makkelijker leren gebaren, het huidige boek is te dik en te zwaar voor hen. Het dikke boek heeft dan moeilijkere woorden en is bedoeld voor de volwassenen. Wat denk jij?

Informant II: Ik ga akkoord. De belangrijkste gebaren voor kinderen zijn gebaren zoals mama, papa, vogel enzovoort.

Wanneer een dove een boek krijgt en mee naar huis neemt naar zijn horende familie, bereik je met één boek een hele familie van misschien acht of tien familieleden. Hebben jullie enig idee hoe veel mensen we met de honderd boeken samen op dit ogenblik bereiken?

Informant I: We hebben inderdaad boeken meegegeven aan doven voor de dove zelf, maar ook voor de horende familie. De familie vraagt regelmatig of ze nog één of twee extra boeken kunnen krijgen. Nu is er slechts één boek in de familie, maar dat is te weinig. De familie wil er zelf voor betalen. We hebben gezegd dat het geld voor nieuwe boeken voorlopig op is en dat we dat eerst met jou moeten bespreken.

Denk je dat het boek in de families een verschil maakt? Of dat de horenden het boek links laten liggen?

Informant I: De ouders kijken zeker wel in het woordenboek en hierdoor kunnen ze zelf leren gebaren, maar zonder assistentie is dat moeilijk. 's Avonds leert de dove zijn familieleden gebaren en op die manier lukt dat wel. Vroeger ging de communicatie voornamelijk via wijzen zonder al te veel uitleg of via schrijven. Nu probeert de familie met de dove te gebaren. Ze willen graag twee of drie boeken per familie, want nu is het soms wat trekken en sleuren wie het boek mag gebruiken. Maar voorlopig kunnen we niet meer boeken per familie geven.

Informant II: De familie zegt ook dat het boek belangrijk is om te leren gebaren.

Zijn er ook negatieve opmerkingen over het boek?

Informant I: Nee, de reactie van de mensen is positief. Ze kunnen het boek gebruiken om te leren communiceren. Mensen zien dat het boek nieuw en mooi is. Ze begrijpen ook dat ze nu kunnen leren communiceren met doven. Leraars in horende scholen vragen ook naar het boek. Ze willen leren gebaren voor wanneer er dove kinderen in de klas zitten en dan kunnen ze die dove kinderen leren gebaren.

Informant II: Ja, er zijn veel horende leraren die een boek komen vragen.

Zijn er ook mensen die het boek niet goed vinden?

Informant I: Nee, nee. Mensen kijken naar televisie en zien een gebarentolk. Ze willen graag de taal leren en zoeken in het boek wat de tolk aan het zeggen is. En mensen willen ook daarom een boek.

Zijn er veel tolken op tv? Een horende vertelde mij dat het weinig voorkomt.

Informant I: Vooral in Zanzibar.

Informant II: Er zijn nog horenden die interesse hebben in het boek, bijvoorbeeld politieagenten, rechters, mensen die in het ziekenhuis werken, leraren en ook mensen die tolk willen worden. Dat zijn de voornaamste doelgroepen bij horende mensen.

Informant I: Bijvoorbeeld wanneer de politie een dove arresteert of wanneer een doof persoon ziek is en naar het ziekenhuis gaat. In Kigoma zijn er veel mensen die Chavita [nationale federatie voor doven] niet kennen, maar Rumonge wel en die mensen komen naar Rumonge.

Jullie weten dat we toen een papieren boek hebben gemaakt omdat veel dove mensen arm zijn geen smartphone hebben. Nu hoor ik dat veel horende mensen interesse hebben om gebaren te leren. Zou het interessant zijn om voor hen een app te ontwikkelen?

Informant II: Ja, dat is zeker een goed idee.

Hoe gebruiken jullie het boek tijdens de wekelijkse gebarentaalles?

Informant I: Zaterdag komen de doven met veel graagte met hun boek onder de arm naar Rumonge. Ze kiezen zelf wat ze willen leren die dag: kledij, werkwoorden enzovoort. Er staan veel woorden in het boek en ze kiezen er slechts een aantal uit. 's Ochtends om tien uur, nadat de doven thuis hebben gegeten, komen ze met een volle maag en sterk in hun schoenen aan in Rumonge om aan de les te beginnen.

We schrijven de woorden aan het bord en tonen één voor één de gebaren. Op die manier oefenen we de uitvoering van elk gebaar. Nadien komen ze zonder boek aan bord, lezen ze de woorden aan bord en gebaren ze zonder naar de tekeningen te kijken. Voordien hebben ze goed naar de tekening en de pijlen op de tekening gekeken. Wanneer ze de gebaren onder de knie hebben, komen ze aan bord staan en tonen ze de gebaren. Hebben ze een gebaar fout, dan mogen ze toch even in het boek kijken of we verbeteren ze.

Informant II: Er zijn eigenlijk twee soorten mensen: zij die snel mee kunnen en de gebaren snel leren en zonder boek vooraan aan bord staan en zij die toch nog naar de tekeningen moeten kijken of toch nog geholpen moeten worden. Nadien is het tijd om wat te rusten en vegen we alles van bord.

De ene leerkracht geeft les, de andere assisteert. En zo hebben we onze taakverdeling. We komen dus samen, oefenen samen de gebaren en herhalen ze en nadien vegen we het bord schoon. De doven moeten zich de gebaren herinneren en op die manier onthouden. Als ze in de les zitten, gaat dat goed.

Hoe helpt het boek met lesgeven? Zien jullie een verschil tussen lesgeven vroeger voor jullie het woordenboek hadden en lesgeven nu met het woordenboek?

Informant II: Vroeger was het veel moeilijker om les te geven. De doven waren zich weinig bewust en totaal niet geconcentreerd. Er waren ook weinig doven die echt mee deden, ze waren snel afgeleid. Ik merk dat ze nu sneller vooruitgang maken. Ze nemen het boek onder de arm mee en oefenen thuis verder en kunnen ook communiceren. Doven vertellen me ook dat de communicatie thuis verbeterd is. Ook nieuwe doven zijn sneller weg met de taal. Een doof kind kan nu het boek gebruiken en nadien trots gebaren “ik ga naar huis naar mijn mama”. Vroeger werden de gebaren ook minder afgewerkt uitgevoerd. Dat gaat nu beter met het boek.

Informant I: Wanneer de doven naar huis gaan, weten ze ook hoe ze het van de leraars hebben geleerd tijdens de les. Thuis willen ze dan nog wat verder oefenen en wanneer de families de dove bezig zien, willen ze eigenlijk ook meedoen. Je merkt dat ze sneller mee zijn en dat ze de gebaren onthouden. En als we zien dat ze een gebaar niet goed uitvoeren, dan verbeteren we ze.

Staan er nog fouten in het boek?

Informant II: Er staan inderdaad nog een aantal onnauwkeurigheden in het boek.

Informant I: De verklarende foto's zijn zeker goed. Op enkele plaatsen zijn een aantal vertalingen omgewisseld. En in de gebarentekeningen zijn nog een paar onnauwkeurigheden geslopen die we toen bij het verbeteren gemist hebben.

Welke manier stellen jullie voor om die laatste onnauwkeurigheden uit het boek te halen?

Dat wilden we aan jou vragen.

Ik stel voor dat jullie met z'n tweeën eens samenzitten en het hele boek nogmaals overlopen. Jullie kunnen de gebaren die niet helemaal juist zijn noteren samen met het paginnummer en nadien overlopen we de lijst aan fouten die jullie hebben verzameld? Hoeveel tijd hebben jullie daarvoor nodig, denken jullie?

Informant II: Ongeveer drie weken denk ik?

Informant I: Ik denk ook ongeveer drie weken.

Oké, dan spreken we binnen drie weken af om de lijst te overlopen.

School	Location	Established	School Owner	Slots	Status	Level
Tabora	Tabora	1963	Catholic Archdiocese of Tabora	140	Boarding	Primary
Buguruni	Dar es Salaam	1974	Tanzania Society for the Deaf	200	Boarding and Day	Primary
Mwanga	Kilimanjaro	1981	ELCT (Evangelical Lutheran Church of Tanzania)	100	Boarding	Primary
Mugeza	Kagera	1981	ELCT	100	Boarding	Primary
Luhuwiko (St. Vincent)	Ruvuma	1984	Catholic Archdiocese of Songea	190	Boarding	Primary
Iringa	Iringa	1993	Anglican Diocese of Selous	120	Boarding	Primary
Njombe	Iringa	1994 (2000) ^{as}	ELCT	120	Boarding	Primary & Secondary
Twiga	Dar es Salaam	2006	Unknown	120	Day	Preschool & Primary

Table 6: Deaf Schools in Tanzania (pre-2004 data adapted from Muzale 2004)

Figuur 47: Lijst van dovenscholen in Tanzania (Lee 2012: 177).

BIJLAGE 5: MWALIMU RICHARD JACKSON (22 juni 2017)

S/No.	NAME OF THE SCHOOL	OWNERSHIP	REGION AND DISTRICT
1.	Katubuka Primary School- Deaf Unit	Public	Kigoma, Kigoma Ujiji municipality(Mwanga Area)
2.	Kabanga Practice School-Deaf Unit	Public	Kigoma, Kasulu District, Kabanga Village.
3.	Kigwe Primary School-Special School	Public	Dodoma, Bahi District(Kigwe Village)
4.	Dodoma School for Deaf- Special School	Private	Dodoma, Dodoma Municipality(Kisasa Area)
5.	Kilakala Primary School-Deaf Unit	Public	Morogoro, Morogoro Municipality(Kilakala area)
6.	Haven of Peace Academy-Deaf unit	Private(Religious)	Dar es Salaam.Ilala(Near Mnazi mmoja Hospital)
7.	Mwanga School for Deaf- Special School.	Private(Religious Lutheran)	Kilimanjaro, Mwanga District.
8.	Patandi Primary School-Deaf Unit	Public	Arusha, Arumeru District(Tengeru area)
9.	Buguruni Core school-Deaf unit	Public	Dar es Salaam, Temeke District(Buguruni area)
10.	Furaha Deaf school-Special school	Private(Religious Brothers of Charity)	Tabora, Tabora Municipality
11.	Njombe Deaf Secondary School-Special School	Private (Religious Lutheran)	Njombe, Njombe Municipality.
12.	St. Francis School for disabled-deaf Unit	Private(Religious Catholic)	Kilimanjaro, Hai District
13.	St. Pamachius Inclusive School (for Secondary school studies, still in progress)	Private (Religious Catholic)	Kilimanjaro, Hai District
14.	Mitindo Practice school-deaf Unit	Public	Mwanza, Misungwi District

Figuur 48: Lijst van dovenscholen en 'dove' afdelingen van reguliere scholen in Tanzania. (Jackson 2017)